Do użytku służbowego Nr 000224

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT GEOGRAFII

Dokumentacja Geograficzna
ZESZYT 5

MATERIAŁY DO GEOGRAFII ZALUDNIENIA POLSKI I CZECHOSŁOWACJI

Opracowali: A. Margański, L. Kosiński

WARSZAWA
1961

WYKAZ ZESZYTÓW PRZEGLĄDU ZAGRANICZNEJ LITERATURY GEOGRAFICZNEJ *

1958

1 **Zagadnienia geografii zaludnienia i osadnictwa**, 5 artykułów, s. 153, zł 10,—
2 **Teoretyczne zagadnienia z geografii ekonomicznej** — 5 artykułów, s. 180, zł 10,—
3 **Zagadnienia geografii gleb** — 6 artykułów, s. 133, zł 10,—
4 **Nowsze poglądy na istotę krajobrazu geograficznego** — 3 artykuły, s. 127, zł 10,—

1959

1 **Geografia transportu** — 4 artykuły, s. 130, zł 10,—
2 **Geografia za granicą.** Sprawozdania z pobytu w Chinach, Rumunii, Węgrzech, NRF, Czechosłowacji i ZSRR — 6 artykułów, s. 208, zł 10,—
3 **Zagadnienia klimatologii** — 9 artykułów, s. 195, zł 10,—
4 **Historia geografii** — 3 artykuły, s. 178 zł 10,—

1960

1 **Międzynarodowe Kongresy Geograficzne** — 7 artykułów, s. 218, zł 10,—
2 **Zagadnienia Regionalizacji Ekonomicznej w Związku Radzieckim,** 9 art., s. 198, zł 10,—
3 **Zagadnienia Geografii Przemysłu,** 4 art. s. 128, zł 10,—
4 **Metody badań geograficznych,** 5 art., s. 258, zł 10,—

1961

1 **Zagadnienia wodne** 6 art. s. 249, zł 10,—
2 **Nowe kierunki badań osadnictwa wiejskiego** 7 art. s. 149, zł 10,—
3 **Problemy współczesnej biogeografii** 9 art. — Część I zł 10,—
4 **Problemy współczesnej biogeografii** w druku — Część II

WYDAWNICTWA BIBLIOGRAFICZNE IG PAN **)

S. LESZCZYCKI, B. WINID — **Bibliografia Geografii Polski 1945—1951,** 1956, s. 219, zł 29,—
S. LESZCZYCKI, J. PIASECKA, H. TUSZYŃSKA-RĘKAWKOWA, B. WINID — **Bibliografia Geografii Polski 1952—1953,** 1957, s. 90, zł 24,—
S. LESZCZYCKI, H. TUSZYŃSKA-RĘKAWKOWA, B. WINID — **Bibliografia Geografii Polski 1954,** 1957, s. 67, zł 15,—
Red. J. KOBENDZINA — **Polska Bibliografia Analityczna. Geografia.** Poz. 1—168, 1956, s. 88, zł 13.50
Red. J. KOBENDZINA — **Polska Bibliografia Analityczna. Geografia.** Poz. 169—468, 1956, s. 105, zł 16,—
Red. J. KOBENDZINA — **Polska Bibliografia Analityczna. Geografia.** Poz. 469—876, s. 127, zł 24,—
Z. KACZOROWSKA — **Zestaw zagranicznych czasopism i wydawnictw serwyjnych z zakresu nauk o Ziemi, znajdujących się w bibliotekach polskich,** 1957, s. 400, zł 100,—
S. LESZCZYCKI, J. PIASECKA, B. WINID — **Bibliografia Geografii Polskiej 1936—1954,** 1959, s. 315, zł 78,—
RED. J. KOBENDZINA — **Polska Bibliografia Analityczna. Geografia.** Poz. 877—1209, s. 94, zł 20,—
RED. J. KOBENDZINA — **Polska Bibliografia Analityczna. Geografia.** Poz. 1210—1686, s. 151, zł 20,—
Poz. 1686—2100, s. 89, zł 20,—

*) **do nabycia w Dziale Wydawnictw Instytutu Geografii PAN,** Warszawa, Krakowskie Przedmieście 30, pokój 12.
) **do nabycia w księgarniach Domu Książki.

Do użytku służbowego Nr 000224

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT GEOGRAFII

Dokumentacja Geograficzna

ZESZYT 5

MATERIAŁY DO GEOGRAFII ZALUDNIENIA POLSKI I CZECHOSŁOWACJI

Opracowali: A. Margański, L. Kosiński

WARSZAWA
1961

http://rcin.org.pl

KOMITET REDAKCJI

Redaktor Naczelny: K. Dziewoński
Członkowie Redakcji: J. Kobendzina, L. Ratajski, Fr. Uhorczak
Sekretarz Redakcji: A. Werwicki
Rada Redakcyjna: J. Barbag, J. Czyżewski, K. Dziewoński, J. Dylik, R. Galon, M. Klimaszewski, M. Kiełczewska-Zaleska, S. Leszczycki, A. Malicki, B. Olszewicz, J. Wąsowicz, A. Zierhoffer

SPIS TREŚCI

A. Maryański

Współczesne migracje ludności w podkarpackich powiatach województwa rzeszowskiego 1

L. Kosiński

Problemy zasiedlenia czeskiego pogranicza 27

Redaktor techniczny: W. Spryszyńska

Nakład 300 S-62

Adres Redakcji: Instytut Geografii PAN, Warszawa, Krakowskie Przedmieście 30

http://rcin.org.pl

Andrzej MARYAŃSKI

WSPÓŁCZESNE MIGRACJE LUDNOŚCI W PODKARPACKICH POWIATACH WOJ.RZESZOWSKIEGO

Z a r y s t r e ś c i. Artykuł zawiera charakterystykę najważniejszych ruchów migracyjnych, zachodzących w podkarpackich powiatach woj.rzeszowskiego w okresie powojennym.

Powiaty podkarpackie województwa rzeszowskiego[1] należały przed wojną do bardziej zacofanych regionów Polski. Stosunkowo słaby rozwój przemysłu /poza górnictwem ropy naftowej/ przy równoczesnej wysokiej gęstości zaludnienia, niewspółmiernej do mało na ogół urodzajnych gleb, powodowały zjawisko ostrego przeludnienia wsi. Nadmiar siły roboczej, typowy dla przedwojennej wsi małopolskiej, występował szczególnie jaskrawo w powiatach podgórskich. W okresie od roku 1890 do 1931 zaludnienie omawianych w tym artykule 7 powiatów w ich obecnych granicach zwiększyło się zaledwie o około 18%[2]; w pow.brzozowskim wzrost ten wyniósł tylko 10,8%, w jasielskim 9,1%. Ubytek emigracyjny w tym okresie szacować można w przybliżeniu na co najmniej 180-200 tys. Emigracja ta, wobec braku większych ośrodków przemysłowych w pobliżu, kierowała się głównie za granicę.

Okres po II wojnie światowej przyniósł daleko idące zmiany w stosunkach demograficznych. Przede wszystkim były to zmiany typowe dla całej Polski, polegające na odpływie nadmiaru ludności ze wsi najpierw na Ziemie Zachodnie, a następnie do miast i ośrodków przemysłowych.

http://rcin.org.pl

Ze względu na wspomniany wyżej brak większych ośrodków w pobliżu, ten ostatni ruch migracyjny kierował się głównie do wielkich centrów, położonych poza województwem rzeszowskim: głównie na Górny Śląsk, w mniejszym stopniu też do Krakowa. Równocześnie rozwinęły się na dużą skalę migracje zarobkowe o charakterze sezonowym.

Niezależnie od wymienionych zmian, na terenie omawianych powiatów zaszły w latach 1945-1947 poważne przesunięcia demograficzne, polegające na repatriacji do ZSRR lub przeniesieniu na Ziemie Zachodnie ludności ukraińskiej, zamieszkującej do tego czasu znaczną część omawianego terytorium.

Procesy te spowodowały daleko idące zmiany w gęstości zaludnienia poszczególnych powiatów, jak również w rozmieszczeniu ludności na ich terytorium. Zmiany te w skali powiatów ilustruje tabela 1.

Liczba ludności omawianego obszaru uległa więc zmniejszeniu. Wyludnienie to wystąpiło w najjaskrawszej formie na obszarze trzech wschodnich powiatów, zwanych potocznie bieszczadzkimi. Zaludnienie ich spadło z przeszło 240 tys. w roku 1931 do około 80 tys. w momencie najniższego stanu zaludnienia w roku 1951[3], a jeszcze obecnie nie sięga nawet połowy stanu sprzed II wojny światowej.

Omówienie poszczególnych ruchów migracyjnych na tym terytorium jest tematem dalszych rozdziałów tego artykułu.

http://rcin.org.pl

Tabela 1

Zmiany w zaludnieniu powiatów podkarpackich woj.rzeszowskiego

Nazwa powiatu	Ludność w tysiącach[a]		
	1931	1950	1960
Gorlice	101,9	81,3	89,3
Jasło	113,4	98,5	112,5
Krosno	94,5	82,1	95,1
Brzozów	83,0	69,3	70,7
Sanok	121,2	55,6	72,6
Lesko	55,2	14,6	20,7
Ustrzyki Dolne	73,2	.[b]	15,7

a - Wszystkie dane przeliczone na o b e c n e granice powiatów.

b - W roku 1950 należała do Polski tylko część o b e cnego terytorium powiatu, zamieszkała przez 2,5 tys.ludności /w roku 1931 około 32 tys./. Pozostała część powiatu została przejęta przez Polskę od ZSRR w roku 1951 na zasadzie wymiany terytorium b e z ludności; zamieszkała tam ludność została ewakuowana w głąb terytorium ZSRR.

Migracje ludności ukraińskiej

Ludność ukraińska na omawianym terytorium zamieszkiwała przed wojną zwarcie na obszarze obecnych powiatów: sanockiego, leskiego i ustrzyckiego /z wyjątkiem miast/ oraz w południowych górskich częściach powiatów: krośnieńskiego, jasielskiego i gorlickiego, czyli na

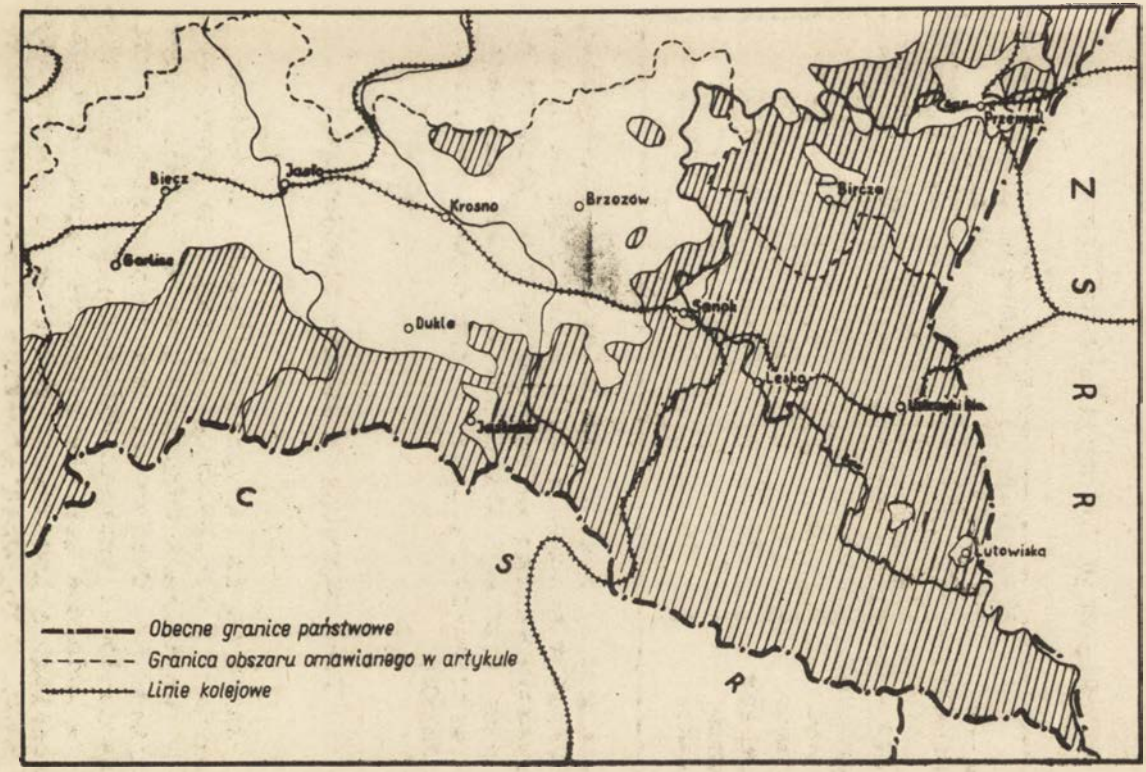
http://rcin.org.pl

terenie tzw. podówczas Łemkowszczyzny. Lokalne skupienia ludności ukraińskiej istniały też na wschodnich krańcach powiatu brzozowskiego, a także w formie izolowanej "wyspy" w północnej części powiatu krośnieńskiego[4] /ryc.1/.

Dokładna liczebność tej ludności jest dziś trudna do ustalenia. Przy przedwojennych spisach polskich pewna jej część podawała narodowość polską ze względów koniunkturalnych. Zachodziło też zjawisko asymilacji - tak np. w powiecie brzozowskim istniały wsie z ludnością, wyznającą obrządek greckokatolicki /a więc niewątpliwie pochodzenia ukraińskiego/, a mówiącą po polsku. W okresie okupacji te "wątpliwe" grupy ludności zdeklarowały się na ogół jako ukraińskie i po wojnie zostały przez władze polskie potraktowane jako ludność ukraińska. Przybliżoną liczebność ludności greckokatolickiej /a więc ukraińskiej lub pochodzenia ukraińskiego/ na obszarze omawianych 7 powiatów w okresie przedwojennym można szacować na około 170 tys., z czego na tzw. dziś powiaty bieszczadzkie przypada około 130 tys., a na tzw. Łemkowszczyznę - około 40 tys.

Akcja repatriacyjna do ZSRR w latach 1945-1946 objęła z tego terytorium 123 tys.osób, a uwarunkowane względami politycznymi przeniesienie pozostałej ludności ukraińskiej na Ziemie Zachodnie w roku 1947-1937 tys.osób[5]. Migracje te w poszczególnych powiatach ilustruje tabela 2.

http://rcin.org.pl

Ryc. 1. Przedwojenne rozmieszczenie ludności ukraińskiej. Obszary o przewadze ludności ukraińskiej zakreskowano.

http://rcin.org.pl

T a b e l a 2

Migracje ludności ukraińskiej

Nazwa powiatu	Przybliżona liczba ludności w 1945 r. /w tys./	Emigracja ludności ukraińskiej	
		do ZSRR	na Ziemie Zachodnie
Gorlice	100	15,1	9,0
Jasło	110	7,3	0,9
Krosno	95	11,8	1,2
Brzozów	80	8,0	2,0
Sanok	110	40,7	11,0
Lesko	85	39,7	12,6

U w a g a : Dane o repatriacji do ZSRR według materiałów archiwalnych, o migracji na Ziemie Zachodnie według materiałów WKPG w Rzeszowie. Do pow. leskiego doliczono te części obecnego pow.ustrzyckiego, które w tym czasie należały do Polski.

Inne migracje w latach powojennych

Repatriacja i przesiedlenie ludności ukraińskiej spowodowały powstanie na opuszczonych terytoriach dużych obszarów "pustki demograficznej". Obejmowały one cały region górski Bieszczadów i Beskidu Niskiego; prócz tego silnie wyludnione zostały północne rejony powiatów sanockiego i leskiego, położone na prawym brzegu Sanu. W rejonach górskich stopień wyludnienia był szczególnie duży. W Bieszczadach na obszarze dzisiejszych gromad: Komańcza, Baligród,

http://rcin.org.pl

Cisna, Polana i Lutowiska, zamieszkałym w 1931 r. przez 38,2 tys. ludności /33 na 1 km^2/ spis z roku 1950 wykazał zaledwie 2,0 tys. /1,8 na 1 km^2/[6]. Spośród istniejących na tym terytorium 72 wsi całkowicie nie zamieszkałych było w 1950 roku aż 61; cały klin między działem wodnym Bieszczadów a górnym Sanem, w którym przed wojną istniały 23 wsie z 14,5 tys. ludności, pozostawał nie zamieszkany zupełnie aż do 1955 r.

Nie lepiej przedstawiała się sytuacja w Beskidzie Niskim. Na terenie 8 gromad górskich[7], zamieszkanych w 1931 r. przez 32,5 tys. ludności, spis z 1950 r. zastał tylko 6,1 tys.

Ogólna liczba opuszczonych i nie zamieszkanych wsi wynosiła w 1950 roku 114; w pow. sanockim 40 /na 132 istniejące przed wojną/, w pow. leskim i należących wtedy do Polski częściach pow. ustrzyckiego 66 /na 131 istniejących przed wojną/, w pozostałych powiatach 8.

Zasiedleniu ziem opuszczonych stał na przeszkodzie cały szereg czynników: spalenie niemal całej zabudowy podczas działań wojennych, trudności komunikacyjne /zwłaszcza w "klinie" bieszczadzkim/, prymitywne warunki bytowania oraz istnienie o wiele bardziej atrakcyjnych możliwości dla emigrantów z przeludnionych wsi, jak np. na Ziemiach Zachodnich lub w rozwijających się ośrodkach miejsko-przemysłowych. Wszystko to sprawiło, że chętnych do osadnictwa pionierskiego było niewielu. W latach 1948-1950 osiedlono tu około 10 tys. ludności, z czego około 6 tys. w Beskidzie Niskim i około 4 tys. w Bieszczadach. Zasiedlano przede wszystkim nie zniszczone lub mało zniszczone wsie o stosunkowo znośnych warunkach komunikacyjnych, na przykład przy linii

http://rcin.org.pl

Zagórz - Łupków, lub na miejscu dawnej "wyspy" ukraińskiej koło Węglówki w pow. krośnieńskim i w bliższych rejonach Beskidu Niskiego. W powiatach zachodnich /Gorlice, Krosno, Jasło/ na gospodarstwach poukraińskich osiedlano z reguły chłopów z przeludnionych północnych części tychże powiatów; stamtąd też pochodzili przybysze, osiedlający się w Bieszczadach. W sporadycznych wypadkach napływali też osadnicy z Podhala /np. wieś Świątkowa Mała w pow.jasielskim/.

Specyficznym problemem było zasiedlanie przejętego do ZSRR w 1951 r. rejonu Ustrzyk Dolnych, który został przekazany na zasadzie wymiany terytorium bez ludności. W 1951 r.osiedlono tu około 1800 rodzin z akcji "HT"[8] - 1213 na wsi i około 600 w Ustrzykach Dolnych, a ponadto około 1000 uchodźców greckich, przebywających w Polsce na prawach azylu, których umieszczono we wsiach Krościenko i Liskowate. Prócz tego powróciło kilkadziesiąt rodzin tzw. "autochtonów", tj. Polaków, zamieszkałych tam przed wojną, którzy po wojnie repatriowali się do Polski, a w 1951 r. uzyskali możliwość powrotu. Autochtoni ci zasiedlili m.in. wieś Polana - przed wojną jedyne skupienie polskiej ludności rolniczej w tym rejonie. Ogólnie biorąc przejęty rejon pozostawał jednak niedoludniony - w 1955 r. mieszkało tu 9 tys. ludzi w porównaniu z 41 tys. w roku 1931.

Migracje ludności polskiej na Ziemie Zachodnie i do innych części Polski są pod względem liczebności i zasięgu dość trudne do ustalenia. W dużym przybliżeniu można oceniać, że z terenu rozpatrywanych 7 powiatów wyjechało na stałe na Ziemie Zachodnie około 40 tys. ludzi, głównie w pierwszym pięcioleciu po wojnie. Około połowy tej liczby objęła emigracja do

http://rcin.org.pl

ośrodków przemysłowych /Kraków, Górny Śląsk, w mniejszym stopniu Rzeszów/. Emigracja ta pochodzi przede wszystkim z obszarów, gdzie istniało przed wojną /a miejscami istnieje do dziś/ przeludnienie wsi: z północnych części powiatów gorlickiego, jasielskiego i krośnieńskiego oraz z pow.brzozowskiego. Powiaty bieszczadzkie ze względu na swe słabe zaludnienie nie odegrały tu poważniejszej roli.

Główne kierunki obecnych ruchów migracyjnych

Po wielkich migracjach lat powojennych okres 1951-1956 cechował zastój, połączony z wyraźnymi tendencjami odpływu ludności do innych części Polski. Dopiero dokonana w ostatnich latach aktywizacja gospodarcza znacznej części omawianego obszaru przyniosła zahamowanie odpływu ludności i pewien, niezbyt wielki na razie, dopływ, kierujący się przede wszystkim do rejonów osadnictwa pionierskiego w Bieszczadach. Na pierwszy plan natomiast wybijają się charakterystyczne migracje zarobkowe o charakterze sezonowym. W omawianym regionie wyróżnić można 4 powiaty o charakterze typowo emigracyjnym, dysponujące dużymi nadwyżkami siły roboczej oraz 3 powiaty imigracyjne wchłaniające stosunkowo dużą ilość pracowników sezonowych. Do pierwszych należą powiaty: gorlicki, jasielski, brzozowski i /w mniejszym stopniu/ krośnieński; do drugich tzw. powiaty bieszczadzkie: sanocki, leski i ustrzycki.Rozmiary tych migracji ilustruje tabela 3, oparta na danych powiatowych KPG z roku 1959.

http://rcin.org.pl

T a b e l a 3

Zatrudnienie ludności
poza powiatami zamieszkania

Nazwa powiatu	a	b
Gorlice	1858	418
Jasło	2480	1407
Krosno	1535	916
Brzozów	2506	56
Sanok	625	1455
Lesko	495	1198
Ustrzyki Dolne	37	1043

a - Liczba osób, zamieszkałych stale w powiecie, zatrudnionych poza jego granicami.

b - Liczba osób, zatrudnionych w powiecie, zamieszkałych stale poza jego granicami.

U w a g a : Dane obejmują wszystkich zatrudnionych poza powiatem zamieszkania, a więc też codzienne dojazdy do pracy. Są natomiast o tyle niekompletne, że były zestawiane w zimie; nie obejmują więc np. robotników rolnych, wyjeżdżających na roboty żniwne do województw północnych /zwłaszcza z pow. jasielskiego i gorlickiego/, a także górali z Podhala, zatrudnionych przy letnich wypasach owiec w Bieszczadach i Beskidzie Niskim. Nie obejmują też, nielicznych zresztą, osób, zatrudnionych w sektorze prywatnym.

Cztery powiaty o nadwyżkach siły roboczej wykazują wyraźną przewagę sezonowych wyjazdów nad imigracją, przy czym nie stanowi tu wyjątku nawet stosunkowo silnie uprzemysłowiony powiat

http://rcin.org.pl

krośnieński. Przewaga ta występuje najjaskrawiej w powiecie brzozowskim - dość gęsto zaludnionym i niemal zupełnie pozbawionym przemysłu, z wyjątkiem jednego niedużego ośrodka naftowego w Grabownicy Starzeńskiej. Powiat brzozowski "eksportuje" swą siłę roboczą do wszystkich niemal sąsiednich powiatów, przede wszystkim zaś do tzw. powiatów bieszczadzkich. Wśród zatrudnionych czasowo w powiecie sanockim pracownicy przybyli z pow.brzozowskiego stanowią 52,8%, w powiecie leskim 30,5%, w powiecie ustrzyckim 28,5%.

Powiaty bieszczadzkie natomiast, o słabym zaludnieniu, przy równoczesnych dużych możliwościach zarobku, stworzonych dzięki inwestycjom państwowym ostatnich lat, stanowią wyraźny ośrodek przyciągający. Szczególnie jaskrawo występuje to w powiecie ustrzyckim, gdzie robotnicy sezonowi stanowią blisko 10% całej ludności. Ośrodki zatrudnienia w tym powiecie /nadleśnictwa, budowa dróg/ ściągają robotników nie tylko z pobliskich powiatów, jak brzozowski, leski czy sanocki, ale nawet z tak odległych, jak strzyżowski, jasielski, niski, ropczycki, brzeski /w woj.krakowskim/, a w sporadycznych przypadkach także i z innych województw. Podobnie mieszany skład, jeśli chodzi o stałe miejsce zamieszkania, wykazują ośrodki południowej części powiatu leskiego, np. związane z budową kolejki leśnej.

Ograniczone mimo wszystko możliwości pracy w woj. rzeszowskim powodują występowanie migracji okresowych do innych części Polski, przede wszystkim na Górny Śląsk. Dane komisji planowania gospodarczego wykazują, że w 1959 r. pracowało tu 1715 osób, zamieszkałych stale w podkarpackich powiatach woj.rzeszowskiego

http://rcin.org.pl

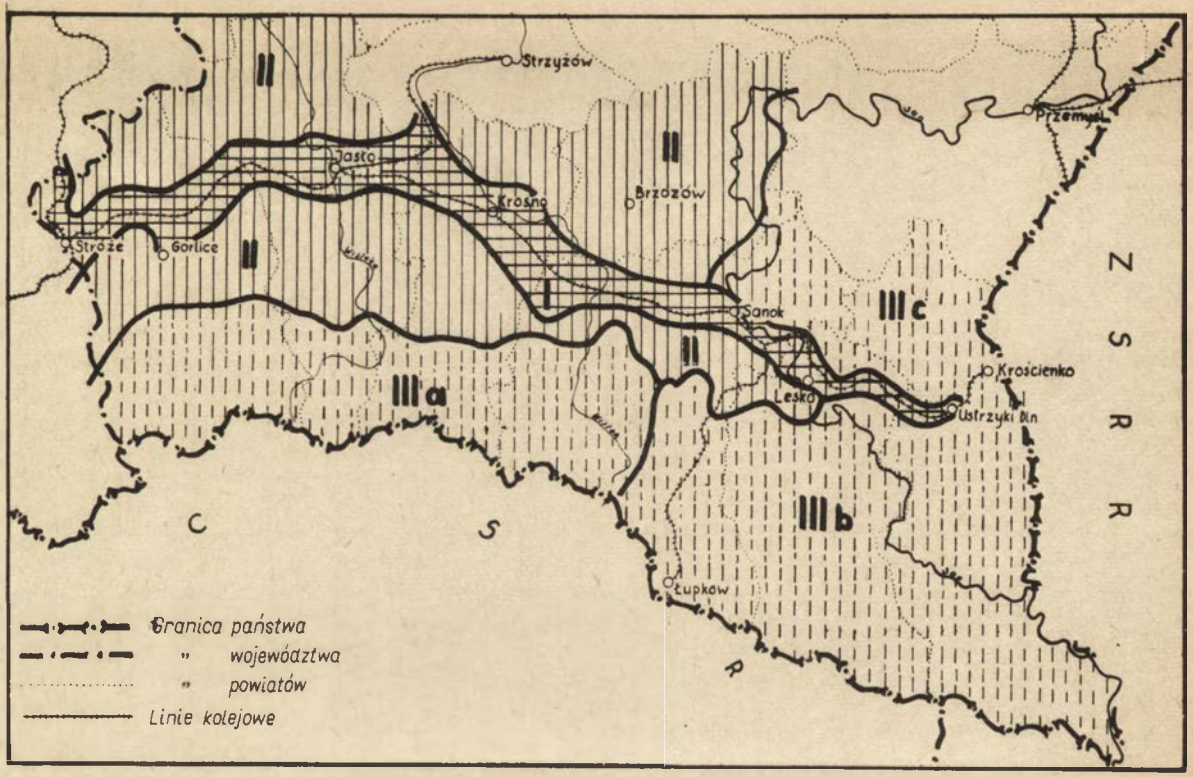
/674 z pow.jasielskiego, 420 z gorlickiego, 408 z brzozowskiego, 213 z krośnieńskiego/. Nie zawsze chodzi tu o wyjazdy sezonowe; około połowy tych liczb stanowią robotnicy, zamieszkali w hotelach robotniczych, którzy po zdobyciu zawodu pozostają na Śląsku na stałe. Pewien odsetek stanowią tu ekipy różnych przedsiębiorstw budowlanych,wśród których często są robotnicy z jednej wsi o tradycjach murarskich /Jodłowa w pow. jasielskim, Stara Wieś w brzozowskim/. Z podobnym zjawiskiem mamy do czynienia w przypadku kilkudziesięcioosobowych ekip wierceń poszukiwawczych, rekrutujących się zwykle ze starych ośrodków "nafciarskich" /głównie z Krosna/ i podróżujących po różnych okolicach Polski.

Obok Górnego Śląska rolę ośrodka przyciągającego spełniają uprzemysłowione zachodnie powiaty woj.krakowskiego: chrzanowski, oświęcimski, jaworznicki i olkuski, w których pracowało łącznie 512 osób z wymienionych powiatów - głównie z jasielskiego i brzozowskiego. Sam Kraków z Nową Hutą odgrywa mniejszą rolę. Wreszcie w Nowym Sączu i okolicy pracuje ponad 400 osób z powiatu gorlickiego, jednak niemal wyłącznie w ramach dojazdów codziennych.

Przytoczony podział powiatów podkarpackich woj.rzeszowskiego na "emigracyjne" i "imigracyjne" jest jednak podziałem bardzo uproszczonym. W ramach poszczególnych powiatów wyróżnić można bowiem zarówno obszary o wyraźnym przeludnieniu wsi, jak i obszary niedoludnione. Także natężenie migracji sezonowych w poszczególnych częściach powiatów bywa bardzo różne. Omawiany obszar można by podzielić na trzy wyraźne strefy.

1/ Strefa o dużym natężeniu migracji /ryc.2/ - rozciągająca się w formie pasa wzdłuż linii

http://rcin.org.pl

Ryc.2. Strefy zróżnicowań demograficznych w podkarpackich powiatach woj. rzeszowskiego.
I - Strefa silniejszego uprzemysłowienia i rozwiniętych dojazdów
II - " słabego uprzemysłowienia i rozwiniętych migracji sezonowych
III - Strefy niedoludnione: a - w rejonie Beskidu Niskiego, b - w rejonie Bieszczadów, c - na płn od kolei Sanok-Krościenko.

http://rcin.org.pl

kolejowej Stróże - Zagórz - Krościenko. Skupiła się tu większość istniejących w podkarpackiej części woj.rzeszowskiego zakładów przemysłowych: rafinerie nafty w Gliniku Mariampolskim, Niegłowicach i Jedliczu, zakłady chemiczne "Gamrat" w Jaśle, zakłady przemysłu lniarskiego i huty szkła w Krośnie, fabryka autobusów "Autosan" w Sanoku i inne. W pasie tym skupiają się też wszystkie ważniejsze ośrodki miejskie /prócz Brzozowa/, połączone ze sobą linią kolejową. Strefa ta przyciąga na ogół ludność ze wsi, położonych na uboczu. Na całej długości linii kolejowej silnie rozwinięte są dojazdy do pracy; we wsiach, położonych przy kolei pracuje poza rolnictwem 20-30% i więcej ludności zdolnej do pracy. Dojazdy krzyżują się tu, zwłaszcza na odcinku pomiędzy Gorlicami, Bieczem, Jasłem i Krosnem - tak np. z Krosna do Jasła dojeżdża 119 osób, w odwrotnym kierunku 77.

2/ Strefa o gęstym zaludnieniu i słabo rozwiniętym przemyśle /ryc.2/, obejmująca północne części powiatów: gorlickiego, jasielskiego i krośnieńskiego, położone na północ od linii kolejowej, oraz cały powiat brzozowski, a także pas, ciągnący się przez wyżej wymienione powiaty na południe od linii kolejowej /tj. między strefą intensywnych migracji wzdłuż linii kolejowej, a wyludnionym obszarem górskim/.

Strefę tę charakteryzuje: brak większego przemysłu, gęste zaludnienie i stosunkowo słaby rozwój komunikacji. Należy ona do nielicznych rejonów w Polsce, gdzie do chwili obecnej utrzymało się zjawisko przeludnienia wsi. Stąd dość znaczne natężenie wyjazdów za pracą, przy czym w odróżnieniu od poprzedniej strefy, gdzie dominują dojazdy codzienne, tu przeważają wyjazdy zarobkowe na dłuższy czas i na dalsze odległości,

http://rcin.org.pl

jak np. na Górny Śląsk, do robót leśnych w Bieszczady, lub do robót rolnych na północy Polski. Do bardziej charakterystycznych wsi "emigracyjnych" należą takie, jak na przykład Rzepiennik Strzyżewski w pow. gorlickim, Jodłowa i Ołpiny w jasielskim, Domaradz i Stara Wieś w brzozowskim. Poza wymienionymi wsiami wyjazdy stanowią na ogół nieduży odsetek w stosunku do ogólnej liczby ludności.

3/ Obszary niedoludnione /ryc.2/ obejmujące górskie części powiatów gorlickiego, jasielskiego, krośnieńskiego i sanockiego, północno-wschodnią część pow. sanockiego /na prawym brzegu Sanu/ oraz prawie całe terytorium powiatów: leskiego i ustrzyckiego z wyjątkiem miejscowości, położonych przy linii kolejowej.

Strefę tę charakteryzuje aktualnie silne wyludnienie. Ogólna liczba jej ludności nie przekracza obecnie 70 tys. wobec około 220 tys. w roku 1931. Pod względem natężenia ruchów migracyjnych można ją podzielić na dwie, wyraźnie różniące się od siebie części.

a/ Część wschodnia /Bieszczady i rejony przyległe/, sięgająca od granicy państwowej z ZSRR na wschodzie do linii kolejowej Zagórz - Łupków włącznie na zachodzie. Na terenie tym koncentruje się obecnie szereg stosunkowo poważnych inwestycji, jak: budowa elektrowni wodnych w Myczkowcach i Solinie, zakładów przemysłu drzewnego w Rzepedzi, kolejki leśnej do Wetliny, dróg /przede wszystkim tzw. pętli bieszczadzkiej/ oraz wzmożona eksploatacja lasów. Ta ostatnia w specyficznych warunkach Bieszczadów wymaga stosunkowo dużego nakładu siły roboczej, przede wszystkim w postaci obsługi tzw. parków konnych. Wszystkie te inwestycje ściągają pokaźne ilości ludności, zatrudnio-

http://rcin.org.pl

nej sezonowo - przede wszystkim z powiatu brzozowskiego, a niekiedy nawet spoza woj.rzeszowskiego[9]. Do głównych ośrodków przyciągających należą: elektrownie wodne, bazy Krakowskiego Przedsiębiorstwa Robót Drogowych, Przedsiębiorstwa Robót Kolejowych oraz nadleśnictwa /Baligród, Stuposiany, Wojtkowa/.

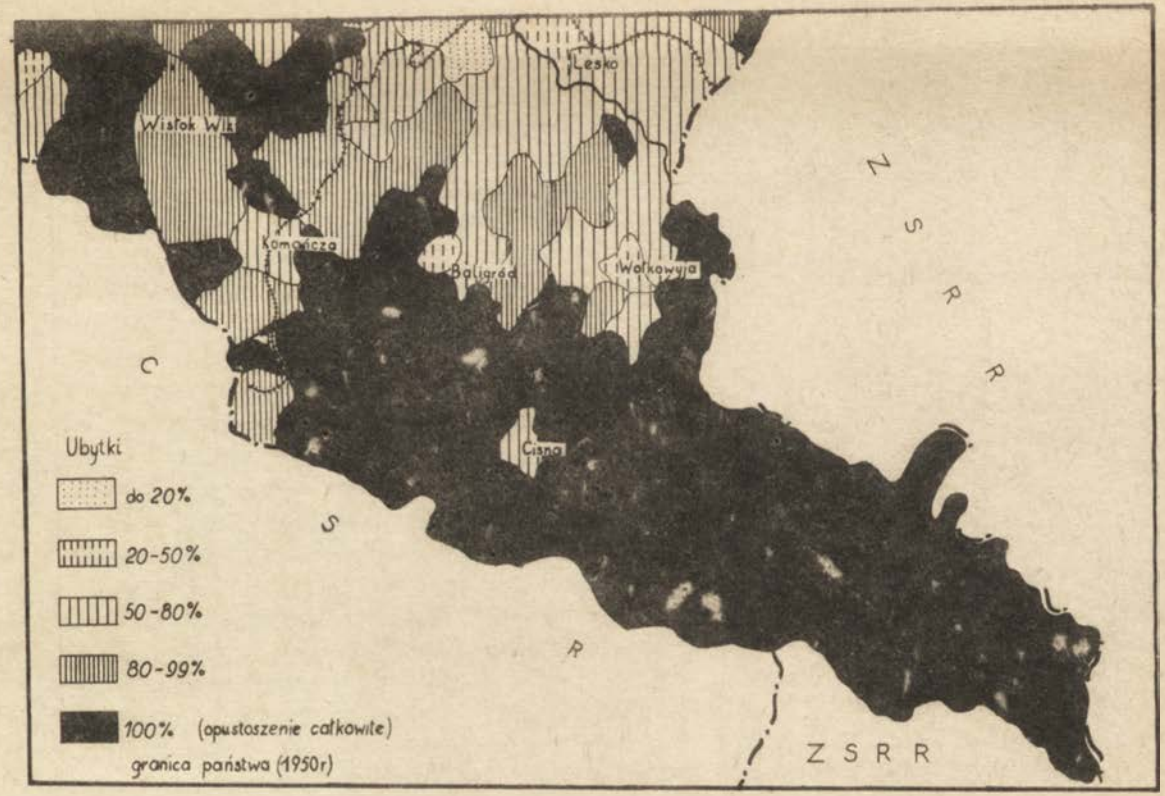
b/ Część zachodnia, obejmująca w zasadzie Beskid Niski /dawną Łemkowszczyznę/, wyludniona w nie mniejszym stopniu niż Bieszczady, różni się od nich trwającym dotychczas pewnym zastojem gospodarczym i brakiem większych inwestycji /poza eksploatacją lasów/. Stosunkowo słabo rozwija się tu też nowe osadnictwo. W związku z tym obszar ten, w odróżnieniu od Bieszczadów, nie wywiera obecnie w praktyce żadnego wpływu przyciągającego na rejony sąsiednie;na przykład z gęsto zaludnionych północnych części powiatu gorlickiego czy jasielskiego ludność chętniej migruje na Górny Śląsk lub w Bieszczady[10] niż w pobliskie obszary wyludnione w górach, gdzie w tej chwili brak poważniejszych możliwości zatrudnienia.

Osadnictwo pionierskie

Obszary "pustki demograficznej" w podkarpackich powiatach Rzeszowszczyzny, powstałej w rezultacie wydarzeń lat 1945-1947, stały się w ostatnich czasach jednym z niewielu we współczesnej Europie terenów osadnictwa pionierskiego, tj. osiedlania się ludności na obszarze niezamieszkanym i praktycznie biorąc nie zagospodarowanym[11].

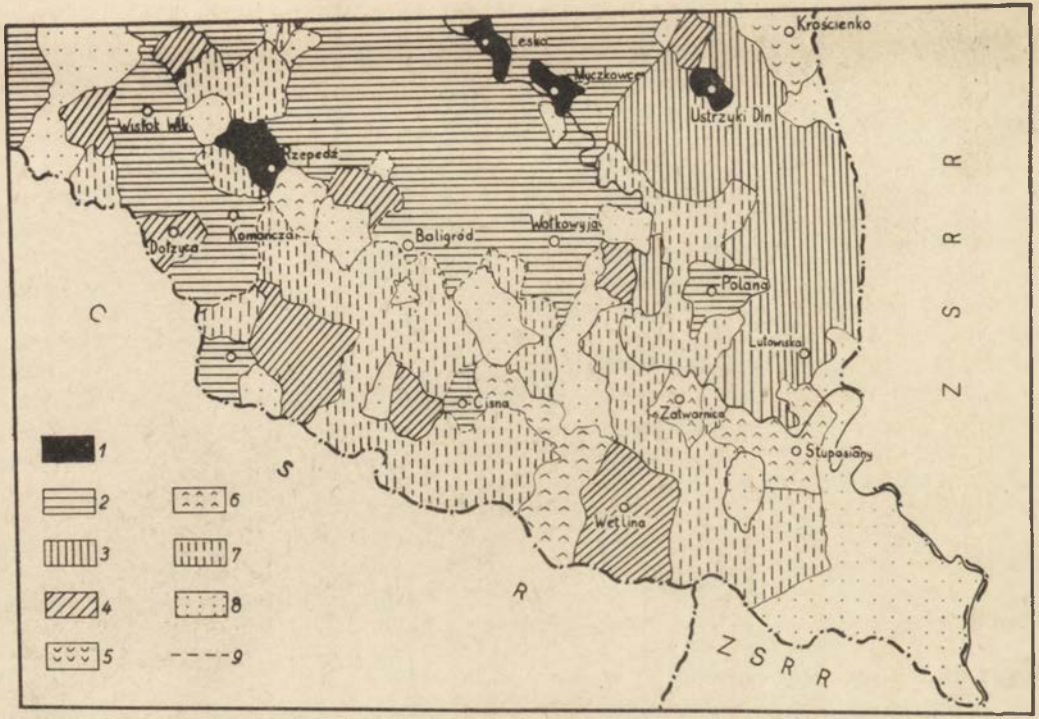
Do roku 1956 obszary górskie Bieszczadów i Beskidu Niskiego pozostawały w zasadzie bezlud-

http://rcin.org.pl

Ryc. 3. Zmiany zaludnienia w Bieszczadach polskich w okresie międzyspisowym 1931–1950. Charakterystyczna „wysepka" ocalałego osadnictwa w głębi Bieszczadów w postaci wsi Cisna, oraz kilka niezniszczonych wsi na zachód od Lesko. (Poraż i sąsiednie).

http://rcin.org.pl

Ryc. 4. Współczesne osadnictwo w Bieszczadach (z końcem 1960 r.).

1 – Miasta (Lesko, Ustrzyki Dln.) i osiedla przemysłowe (Myczkowce, Rzepedź), 2 – wsie rolnicze z osadnictwem przedwojennym, 3 – wsie w rejonie przejętym od ZSRR, zasiedlone na nowo po 1951 r., 4 – wsie zasiedlone na nowo w ramach planowej akcji po 1958 r., 5 – wsie spółdzielcze uchodźców greckich, 6 – osiedla leśne, 7 – wsie w początkowym stadium zasiedlania (leśniczówki, baraki robotnicze, schroniska, osiedla z 2-3 domów), 8 – wsie narazie niezamieszkałe, 9 – granica głównego obszaru wyludnionego w Bieszczadach w 1950 r. (tylko na obszarze należącym wtedy do Polski).

http://rcin.org.pl

nym pustkowiem /ryc.3/. Pierwsza akcja osiedleńcza w latach 1948-1950 doprowadziła do zasiedlenia tylko stosunkowo łatwo dostępnych i bardziej atrakcyjnych rejonów. W latach późniejszych akcję tę prowadzono nadal, jednak bez większego powodzenia; składały się na to zarówno trudne warunki bytowania, jak i przypadkowy dobór osadników, którzy często porzucali przydzielone im gospodarstwa. Tak na przykład na 82 rodziny, osiedlone na roli w pow. ustrzyckim w roku 1954, porzuciło gospodarstwa aż 51[12].

Od roku 1957 państwo roztoczyło w szerszym stopniu niż dotychczas opiekę nad osadnictwem w Bieszczadach, wprowadzając zasadę kupna gospodarstw przez osadników i stwarzając realne możliwości komunikacji dla nowo powstających osiedli przez budowę dróg. Dzięki temu do chwili obecnej "wskrzeszono" na nowo cały szereg opuszczonych wsi /ryc.4/. Do takich przykładów należą m.in. Dołżyca i Tokarnia w pow. sanockim, Kielczawa i Zubracze w leskim, Dźwiniacz Dolny i Jureczkowa w ustrzyckim. Niezależnie od tego typowego osadnictwa pionierskiego prowadzona jest akcja "dosiedlania" wsi częściowo wyludnionych. Przykładem może być Bandrów w powiecie ustrzyckim, lub Manasterzec w pobliżu Leska.

Osadnictwo, wchodzące obecnie na nowo w Bieszczady, różni się poważnie od przedwojennego osadnictwa ukraińskiego. Na miejscu nieracjonalnych rozdrobnionych gospodarstw powstają tu stosunkowo duże /8-10 ha/ gospodarstwa, nastawione głównie na gospodarkę hodowlaną. Pochodzenie osiedlającej się tu ludności jest bardzo różne. I tak we "wskrzeszonej" w 1958 r. wsi Jureczkowa w północnej części powiatu

http://rcin.org.pl

ustrzyckiego spośród 30 właścicieli gospodarstw przybyło: 10 z woj.krakowskiego, 4 z lubelskiego, 3 z łódzkiego, 2 z katowickiego, 11 z rzeszowskiego /w tym: 4 z innych wsi pow.ustrzyckiego, po 2 z powiatów: brzozowskiego, jasielskiego i dębickiego, 1 z pow.rzeszowskiego/. W założonej na nowo w 1960 r. wsi Dołżyca /pow.sanocki/ na 23 właścicieli gospodarstw - 9 przybyło z woj.krakowskiego /powiaty nowotarski i limanowski/, po 3 z województw: kieleckiego,łódzkiego i lubelskiego, 2 z okolic Jasła, po 1 z województw: poznańskiego, warszawskiego i katowickiego. Ogólnie biorąc, dominuje ludność z mniej uprzemysłowionych powiatów podkarpackich województwa krakowskiego /Nowy Targ, Limanowa/ i rzeszowskiego /Jasło, Brzozów/.

W porównaniu z istniejącymi przed wojną wsiami ukraińskimi nowo powstające wsie są małe. W Jureczkowej mieszka obecnie 200 osób w porównaniu z 998 w 1931 r., w Manastercu 367 w porównaniu z 1939, itp. Jest to zjawisko korzystne, gdyż przed wojną gęstość zaludnienia tego regionu była o wiele za wysoka w stosunku do niskiej jakości gleb górskich i prowadzonej podówczas prymitywnej gospodarki.

Specyficznym typem osadnictwa jest osadnictwo leśne, prowadzone przez administrację lasów państwowych. W Bieszczadach jest ono obecnie zazwyczaj pierwszą formą osadnictwa pionierskiego, wkraczającą z reguły na miejsca dawnych wsi, gdzie nie dokonano jeszcze regulacji gruntów pod osadnictwo rolnicze.

Osadnictwo leśne prowadzone jest przede wszystkim wzdłuż kolejki leśnej Rzepedź - Wetlina oraz na południu powiatu ustrzyckiego. W tym ostatnim rejonie największym osiedlem tego ty-

http://rcin.org.pl

pu są obecnie Stuposiany. Osiedle to liczy obecnie ponad 200 /latem do 300/ mieszkańców, z czego około 3/4 stanowią robotnicy sezonowi. Powstało na miejscu całkowicie spalonej wsi po utworzeniu tam nadleśnictwa w 1956 r. Obecnie Stuposiany stanowią - jak na razie - najdalszy punkt osadnictwa pionierskiego we wschodniej części Bieszczadów polskich[13]. W powiecie leskim do ważniejszych osiedli leśnych należy Smolnik z przeszło 500 mieszkańcami.

Osiedla leśne są w zasadzie osiedlami robotniczymi; przydzielane robotnikom małe działki /do 2 ha/ obliczone są tylko na uzupełnienie ich zarobków z pracy w lesie. W przyszłości w tych spośród osiedli leśnych, które mają odpowiednie warunki środowiska geograficznego, możliwe będzie rozpoczęcie normalnego osadnictwa rolniczego.

Pochodzenie mieszkańców osiedli leśnych jest podobne jak we wsiach rolniczych. Na około 300 rodzin, osiedlonych od początku akcji w tych osiedlach, około połowa pochodzi z gęsto zaludnionych powiatów woj.rzeszowskiego /Jasło, Brzozów, Strzyżów/, reszta z Podhala i /w niewielkim stopniu/ z różnych innych regionów Polski.

Co się tyczy osadnictwa miejskiego, to jest w trakcie powstawania osiedle przy zaporze w Solinie. W przyszłości pewne szanse ma reaktywowanie ośrodka typu miejskiego w Lutowiskach, które przed wojną były miasteczkiem /2597 mieszkańców w 1931 r./, znanych z targów na bydło. Obecnie Lutowiska są pozbawioną znaczenia wsią, zamieszkaną przez zaledwie około 200 osób, w większości przesiedleńców z akcji "HT"

http://rcin.org.pl

Reaktywowanie miasteczka byłoby jednak możliwe tylko w przypadku odbudowania jego zaplecza w postaci wsi górskich na południe od Sanu, gdzie, jak na razie, istnieje tylko parę osiedli leśnych.

Ogólnie biorąc, akcja osiedleńcza postępuje wzdłuż szlaków komunikacyjnych. Głównymi jej osiedlami są: szosa bieszczadzka /tzn. jej ukończone obecnie odcinki Ustrzyki Dolne - Stuposiany i Baligród - Wetlina/, szosa Krościenko - Kuźmina, kolej Zagórz - Łupków, oraz wąskotorowe kolejki leśne w powiecie leskim. Zmiany ilościowe w wyniku tej akcji przedstawia tabela 4, ilustrująca stan ilościowy najbardziej wyludnionych rejonów w powiatach bieszczadzkich według ostatnich spisów[14].

Dane te wskazują na ogromny stopień wyludnienia, ale zarazem na wyraźną poprawę w stosunku do 1950 r.; jakkolwiek w gromadach Cisna i Polana większość wsi, traktowanych formalnie jako zamieszkane, liczy zaledwie po kilka osób. W trzech powiatach bieszczadzkich pozostaje jeszcze 53 wsi nie zamieszkanych: 21 w pow.sanockim, 14 w leskim, 18 w ustrzyckim / z tego 14 w jednej gromadzie Lutowiska/[15]. Dalsze 33 wsie zamieszkane są przez ludność kilkunasto-, czasem kilkuosobową. Takie osiedla powstają na przykład przy leśniczówkach, schroniskach PTTK lub /w powiecie ustrzyckim/ w miejscach "dzikiego" osiedlania się powracających z Ziem Zachodnich. Sporo takich osiedli, związanych głównie z robotami leśnymi, powstało w ostatnich latach w pobliżu Cisny, stanowiącej w promieniu ponad 20 km jedyny ocalały "relikt"przedwojennego osadnictwa. Zupełnie bezludny jest nadal klin terytorium polskiego na wschód od Stuposian, gdzie przed wojną istniało na po-

http://rcin.org.pl

wierzchni 250 km^2 13 wsi z ludnością około 7,5 tys.osób[16]. Obecnie tylko łatwiej dostępne rejony połonin w zachodniej części klina są użytkowane sezonowo dla wypasania owiec, przywożonych z Podhala.

T a b e l a 4

Zmiany zaludnienia najbardziej wyludnionych gromad /w granicach współczesnych/

Nazwa gromady	Liczba ludności obecnej			Liczba wsi zamieszkałych		
	1931	1950	1960	1931	1950	1960
Baligród	6814	1233	2218	15	5	11
Cisna	7087	137	1746	18	1	14
Wojtkowa	10866	502	1309	11	4	8
Polana	9290	.[a]	326	15	.	15[b]
Lutowiska	15800[c]	.[a]	930	22	.	7

a - Z gromad Polana i Lutowiska należały do Polski w 1950 r. tylko ich części południowe na południe od Sanu /łącznie 22 wsie/. Na tym terytorium spis z 1950 r. nie wykazał żadnej stałej ludności; obecnie mieszka tu w zależności od sezonu od 300 do 600 ludzi.

b - Przy czym w żadnej z tych wsi, prócz Polany nie ma więcej niż 2 domów.

c - Liczba przybliżona. 7 wsi tej gromady /Żurawin, Łokieć, Dźwiniacz Górny, Tarnawa Niżna, Tarnawa Wyżna, Sokoliki i Sianki/ przecina obecnie granica państwowa między Polską a ZSRR. Polskie części tych wsi na razie nie są zamieszkane.

Co się tyczy Beskidu Niskiego, to na tym obszarze w odróżnieniu od Bieszczadów nie prowadzi się obecnie akcji osiedleńczej na szerszą skalę. Większość opuszczonych wsi tego obszaru zasiedliła w mniejszym lub większym stop-

http://rcin.org.pl

niu ludność polska bezpośrednio po roku 1947. Nielicznych nie zamieszkanych wsi nie zamierza się osiedlać w ogóle. Natomiast w powiecie gorlickim wystąpiło nie spotykane gdzie indziej zjawisko stosunkowo licznego powrotu ludności ukraińskiej z Ziem Zachodnich. W latach 1957-1960 powróciło tu 350 rodzin, osiedlając się w 30 wsiach. Zdaniem władz powiatowych zjawisko to - w innych powiatach Rzeszowszczyzny notowane tylko sporadycznie - miało dodatnie następstwa z punktu widzenia potrzeb gospodarczych powiatu.

Wnioski

Z powyższych faktów można wyciągnąć następujące zasadnicze wnioski.

1/ Proces przechodzenia ludności wiejskiej do miast związany z socjalistycznym uprzemysłowieniem kraju, nie ominął również omawianego terenu. Ze względu jednak na brak wielkich inwestycji proces ten nie spowodował tak daleko idących przemian struktury ludności, jak np. w sąsiednim województwie krakowskim. Niektóre obszary, jak na przykład pow. brzozowski, zachowały dotychczas charakter niemal czysto rolniczy.

2/ W związku z powyższymi okolicznościami emigracja z obszarów nadwyżek siły roboczej kieruje się raczej do wielkich ośrodków przemysłowych poza granicami województwa niż do mniejszych ośrodków, leżących w pobliżu.

3/ Rozwój demograficzny i gospodarczy trzech powiatów "bieszczadzkich" oraz rejonów Beskidu Niskiego został skomplikowany przez repatriację

http://rcin.org.pl

i przesiedlenie ludności ukraińskiej. W wyniku tego obszary o znacznym niegdyś przeludnieniu wsi zamieniły się w obszary niedoludnione lub w "pustkowia". W ostatnich latach rozwinęła się nowa akcja osadnictwa pionierskiego.

4/ Pomimo silnego wyludnienia, struktura zawodowa ludności obszarów niedoludnionych jest obecnie korzystniejsza niż przed wojną. Aktywizacja gospodarcza obszaru Bieszczadów spowodowała tu duże zapotrzebowanie na siłę roboczą i imigrację sezonową z powiatów o jej nadmiarze.

5/ Struktura narodowościowa ludności stała się niemal jednolita, co w porównaniu z istniejącą tu przed wojną sytuacją polityczną uznać należy za zjawisko niewątpliwie pozytywne.

Notki

1 Pod tym pojęciem rozumiane są powiaty: gorlicki, jasielski, krośnieński, brzozowski, sanocki, leski i ustrzycki.

2 Ocena przybliżona ze względu na zaszłe od tego czasu zmiany w podziale administracyjnym i przecięcie niektórych wsi polsko-radziecką granicą państwową.

3 W początkowej fazie zasiedlania przejętego od ZSRR rejonu Ustrzyk Dolnych.

4 Wsie: Węglówka, Krasna, Rzepnik, Czarnorzeki i drobne mniejszości w okolicznych wsiach.

5 W skali ogólnopolskiej repatriacja ludności ukraińskiej do ZSRR objęła 480 tys.osób, a

http://rcin.org.pl

akcja przesiedleńcza na Ziemie Zachodnie w 1947 r. - około 115 tys.

6 Dane dla terytorium, objętego granicami Polski w 1950 r. /bez wsi, przejętych ZSRR w 1951/.

7 Śnietnica, Gładyszów i Wysowa w pow.gorlickim Krempna w pow.jasielskim, Polany i Tylawa w pow.krośnieńskim, Jaśliska i Wisłok Wielki w pow.sanockim.

8 Akcją "HT" nazwano akcję przesiedlenia ludności z przekazanego w 1951 r. Związkowi Radzieckiemu rejonu Uhnów - Krystynopol w południowej części powiatów: hrubieszowskiego i tomaszowskiego do innych rejonów Polski. Akcja ta objęła około 14 tys. ludzi, z czego do otrzymanego w drodze wymiany od ZSRR rejonu Ustrzyk Dolnych przesiedliło się około 6 tys.

9 Pochodzenie pracowników, zatrudnionych okresowo w pow.ustrzyckim kształtowało się w 1959r. następująco /według powiatów/: Brzozów 24,5%, Lesko 17,5%, Strzyżów 8,3%, Jasło 6,7%, inne powiaty woj.rzeszowskiego 32,7%, woj.krakowskie /głównie pow.Brzesko/ 7,8%, inne województwa 2,5%.

10 Podobny wpływ jak Bieszczady wywierają ośrodki robót leśnych w południowej części pow.przemyskiego /Bircza, Rybotycze/, dokąd wyjeżdżają robotnicy z pow. jasielskiego.

11 Pojęcie osadnictwa pionierskiego może tu być zdaniem autora - użyte, gdyż istniejące na tych obszarach wcześniej drogi, zabudowa mieszkalna itp. uległy całkowitej dewastacji i obecnie ślady ich są niekiedy bardzo słabo widoczne w terenie.

12 Dane Prezydium PRN w Ustrzykach Dolnych.

http://rcin.org.pl

13 Na południe od górnego Sanu, nie licząc mniejszych osad leśnych w Dwerniku i Zatwarnicy oraz drobnych paruosobowych osiedli /Hulskie/ schronisk PTTK czynnych sezonowo /Ustrzyki Górne, Tworylne/ itp.

14 Źródło: dane GUS

15 Obecnie największa terytorialnie gromada w Polsce - 413 km^2, gęstość zaludnienie 2,2 osoby na 1 km^2.

16 Ostatnio administracja lasów państwowych zmierza do rozwoju osadnictwa pionierskiego w tym rejonie przez budowę drogi w głąb klina i utworzenie nowego nadleśnictwa w nie zamieszkanej obecnie wsi Tarnawa.

LITERATURA

1. Bieszczady. Jednodniówka Pow. Komitetów FJN Sanok, Lesko, Ustrzyki Dolne 1959.
2. Chilczuk M. Kierunki rozwoju gospodarczego Bieszczad w planie perspektywicznym. Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych, z.19 - Z zagadnień zagospodarowania ziem górskich. Warszawa 1959.
3. Chramiec A. Zagadnienia ludnościowe woj.rzeszowskiego. Prace IUA, z.56, Warszawa 1958.
4. Dobrowolska M. Przemiany społeczno-gospodarcze wsi małopolskiej. Przegląd Geograficzny, 1959, nr 1.
5. Leszczycki S.: Podstawy gospodarki uzdrowiskowo-letniskowej w Karpatach. Rocznik Ziem Górskich. Warszawa 1939.
6. Maryański A. Z zagadnień ludnościowych powiatu ustrzyckiego. Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP, z.12 /Geografia/, Kraków 1963 /w druku/.
7. Nowiny Rzeszowskie. Rzeszów 1956-1960.

http://rcin.org.pl

8. Wrzosek A. Cisna i zachodnie krańce Bieszczadów. Wierchy, t.XVI, 1938.

9. Zaborski B. Zagadnienia ludnościowe Karpat Polskich. Rocznik Ziem Górskich, Warszawa 1939.

10. Materiały spisów ludności z lat 1921, 1931, 1946, 1950 i 1960.

11. Materiały WKPG w Rzeszowie i Powiatowych Rad Narodowych w Gorlicach, Jaśle, Krośnie, Brzozowie, Sanoku, Lesku i Ustrzykach Dolnych.

S p i s t r e ś c i

str.

Współczesne migracje ludności w podkarpackich powiatach woj.rzeszowskiego . . . 1

Migracje ludności ukraińskiej 3

Inne migracje w latach powojennych . . . 6

Główne kierunki obecnych ruchów migracyjnych 9

Zatrudnienie ludności poza powiatami zamieszkania 10

Osadnictwo pionierskie 16

Wnioski 17

Literatura 25

http://rcin.org.pl

Leszek KOSIŃSKI

PROBLEMY ZASIEDLENIA CZESKIEGO POGRANICZA

Zarys treści

Po omówieniu przedwojennego stanu zaludnienia i zmian związanych z aneksją tak zwanych terenów sudeckich i wojną autor przedstawia plan zasiedlenia /problemy siły roboczej, rolnictwa i przemysłu/ oraz zmiany jakie nastąpiły zarówno w pierwszej właściwej fazie zasiedlenia /do r.1947/ jak i później aż do r. 1959. Charakteryzując pokrótce zmiany gospodarcze główną uwagę zwrócono na zagadnienia ludnościowe ze specjalnym uwzględnieniem miast. Osobno omówiono problem przesiedleńców a na zakończenie porównano pokrótce problematykę czeskiego pogranicza z problematyką polskich Ziem Zachodnich.

I. Uwagi wstępne[x]

Dążąc do odbudowy samodzielnego bytu państwowego po pierwszej wojnie światowej Czesi oparli się o granice historyczne. W rezultacie w obrębie kraju znalazły się liczne mniej-

---

[x] W pracy niniejszej wykorzystano przede wszystkim orginalne źródła i opracowania czeskie zebrane w czasie pobytu w Czechosłowacji. Przy tej okazji gorące podziękowania za udzieloną pomoc autor pragnąłby złożyć przede wszystkim doc.dr M.Blazkovi i dr C.Votrubcowi, których informacjom i radom wiele zawdzięcza, oraz pani G.Ozdze za pomoc przy opracowaniu części materiału statystycznego.

http://rcin.org.pl

szości, w tym najpoważniejsza - niemiecka, skupiona wzdłuż granicy z Niemcami. Mniejszość ta stanowiąc na wielu obszarach lokalną większość powstała w wyniku ożywionej od wczesnego średniowiecza penetracji kolonizacyjnej, odbywającej się pod protektoratem królów i wielmożów. Uzyskawszy dominujące na tym obszarze znaczenie gospodarcze tzw. Niemcy Sudeccy, znajdujący się od początku państwa czechosłowackiego w opozycji odegrali poważną rolę w rozbiorze kraju w r. 1938. Dążąc do uregulowania sytuacji narodowościowej i pragnąc pozbyć się niebezpieczeństwa w przyszłości - Czechosłowacja przeprowadziła na mocy uchwał poczdamskich wysiedlenia ludności niemieckiej, stając równocześnie przed koniecznością zasiedlenia opustoszałych obszarów przez ludność słowiańską. Procesy te odbyły się w latach 1945-1947 i istniejące zadanie zostało w zasadzie wykonane. Podobnie jak w Polsce zagadnienie uznano wówczas za wyczerpane, zapominając o tym, że jest to wydarzenie na miarę generacji.

W związku z tym początkowo bardziej ożywione badania naukowe zostały następnie zaniechane, a w polityce gospodarczej terenów tych w zasadzie nie traktowano w sposób odrębny. W ostatnich jednak latach takie postawienie sprawy uznano za błędne. Wprawdzie ze strony czechosłowackiej brak jest nadal publikacji na ten temat, jednakże zorganizowana przez rolnictwo akcja dosiedlania, świadczy o dążności do całkowitego uregulowania sprawy zasiedlenia obszaru, na którym istnieją jeszcze pewne niewykorzystane rezerwy. Motywem zainteresowania z polskiej strony problematyką czeskiego Pogranicza są nie tylko względy poznawcze. Chodzi tu bowiem również o pewne porównania pomiędzy zasiedleniem tych terenów a zasiedleniem naszych Ziem Zachodnich

http://rcin.org.pl

i Północnych, o porównanie osiągnięć i trudności.

II. Źródła i dotychczasowe opracowania

Podstawowym źródłem dla charakterystyki procesów ludnościowych są oczywiście dane statystyczne. Informacji o przedwojennym stanie rzeczy dostarcza spis z r.1930, który między innymi objął strukturę narodowościową w poszczególnych powiatach i mniejszych od nich okręgach sądowych[1]. Spis ludności przeprowadzany w r.1939 na obszarze Rzeszy objął także wcielone ziemie czeskie[2]. Pierwsze powojenne informacje liczbowe z 1.IV.1945 - pochodzą z szacunku, opartego o kartki żywnościowe. Dokładnych danych dostarczył spis z r.1947[3]. Późniejszy spis z r.1950 nie został opublikowany a roczniki statystyczne zawierały jedynie ogólne informacje w zasadzie w przekrojach krajów a nie powiatów[4]. Dla niektórych drobniejszych jednostek terytorialnych /powiatów/ nowsze dane można znaleźć w rozmaitych publikacjach, Państwowy Urząd Statystyczny nie publikuje bowiem tak szczegółowych danych.

Jeśli chodzi o opracowania dotyczące tego tematu, należy przede wszystkim wymienić pierwsze powojenne studia czeskie podejmowane w związku z zasiedlaniem tych ziem, kierowanym przez urząd osiedleńczy[5]. Rezultaty akcji w latach 1945-1947 referował na V Zjeździe geografów czechosłowackich w Pradze /29.X. - 1.XI.1947/ dr M.Blažek[6]. Wyniki spisu z r.1947 były wykorzystane jedynie częściowo w niektórych opracowaniach[7].

Po długotrwałej przerwie problematyka pogranicza powróciła na łamy czasopism naukowych.

http://rcin.org.pl

Wymienić tu można szczegółowe studium M.Blažka o dosiedleniu pow. Touzim lub pracę R.Jelinkovej o problemach ludnościowych kraju karlowarskiego[8]. Niezależnie od tego szereg interesujących informacji znaleźć można w ogólnych opracowaniach geografii ČSRS[9] lub w pracach o problemach ludnościowych i osadniczych kraju, wśród których na czoło wysuwają się opracowania C. Votrubca[10].

Współcześnie problematyką Pogranicza zajmują się w Czechosłowacji trzy instytucje. Jedną z nich jest Akademia Nauk Rolniczych /Československá Akademia Zemědělskich Věd, Kabinet pro studium hospodářského a socialního vyvoje v zemědělství/, w której prowadzi się specjalne studia typu socjologicznego nad wybranymi wsiami ze szczególnym uwzględnieniem terenów Pogranicza. Studia te wywodzące się z bogatej tradycji czechosłowackiej socjologii wsi[11] zostały wznowione stosunkowo niedawno, częściowo ich rezultaty opublikowano[12]. Badania naukowe wiążą się tu z akcją dosiedlania terenów Pogranicza, prowadzoną przez Ministerstwo Rolnictwa.

Również Urząd Planowania Regionalnego /Státní Ústav pro Rajonové Plánování/ obok swej zasadniczej pracy, która polega na sporządzaniu planów regionalnych dla niektórych okręgów /np. okręg Pragi, węglowy okręg mostecki, okręg ostrawski, Podtatrze/, zajmuje się obszarami Pogranicza, wykonując analizy wybranych powiatów, zaliczonych do kategorii najbardziej opóźnionych w rozwoju[13]. Wykonywanie tych analiz, początkowo wszechstronnych obecnie ograniczonych do wybranych elementów wiodących, rozpoczęto w r.1957. Dla każdego powiatu sporządza się opracowanie ilustrowane mapami stanu istniejącego wraz z propozycjami planistycznymi, opartymi o postula-

http://rcin.org.pl

ty terenu. Propozycje te po dyskusji i poprawkach podlegają zatwierdzeniu i jako obowiązująca dyrektywa przekazywane są władzom terenowym.

Wreszcie trzecią instytucją, mniej związaną z praktyką gospodarczą jest komisja dla badania kwestii niemieckiej przy Instytucie Historycznym Czechosłowackiej Akademii Nauk /Historický Ústav Československé Akademie Věd/ koordynująca działalność badaczy zajmujących się tymi zagadnieniami w ČSRS[14]. Działalność koordynacyjna i porozumiewawcza rozciąga się zresztą także i na badania wykonywane w Polsce, przy czym, przewiduje się wciągnięcie do współpracy również naukowców NRD[15].

Należy podkreślić, że konieczność walki ideologicznej staje się wyraźna w świetle reaktywizacji politycznej Niemców Sudeckich, której towarzyszy ożywienie działalności ideologiczno-propagandowej i naukowej w Niemczech Zachodnich co zresztą jest pilnie obserwowane przez naukowców czeskich[16]. W przeciwieństwie do słabej stosunkowo działalności publikacyjnej ze strony czechosłowackiej - w NRF problematyka czeskiego Pogranicza jest przedmiotem bardzo licznych publikacji, opracowywanych na ogół z pozycji rewizjonistycznych i mających na celu teoretyczne podbudowanie roszczeń terytorialnych, wysuwanych przez rozmaitego typu organizacje społeczno-polityczne. Czechosłowackim Pograniczem interesują się rozmaite instytuty, zajmujące się problematyką wschodnio-europejską[17]. Z obszerniejszych publikacji poświęconych interesującemu nas obszarowi wymienić należy studia zawarte w obszernym tomie "Das östliche Deutschland"[18], opracowanie statystyczne A. Bohmanna[19], a zwłaszcza specjalny atlas[20].

http://rcin.org.pl

Polska literatura jest dość uboga. Ogranicza się ona do kilku notatek ogłoszonych przed paru laty w Przeglądzie Zachodnim, częściowo referujących publikacje czeskie[21].

Wzrastającemu zainteresowaniu problematyką ludnościową naszych Ziem Zachodnich i Północnych towarzyszy wzrost zainteresowania analogiczną problematyką po drugiej stronie Sudetów. Celem niniejszego studium jest pewne podsumowanie wiadomości na ten temat w oparciu o dość fragmentaryczne, z trudem zebrane informacje.

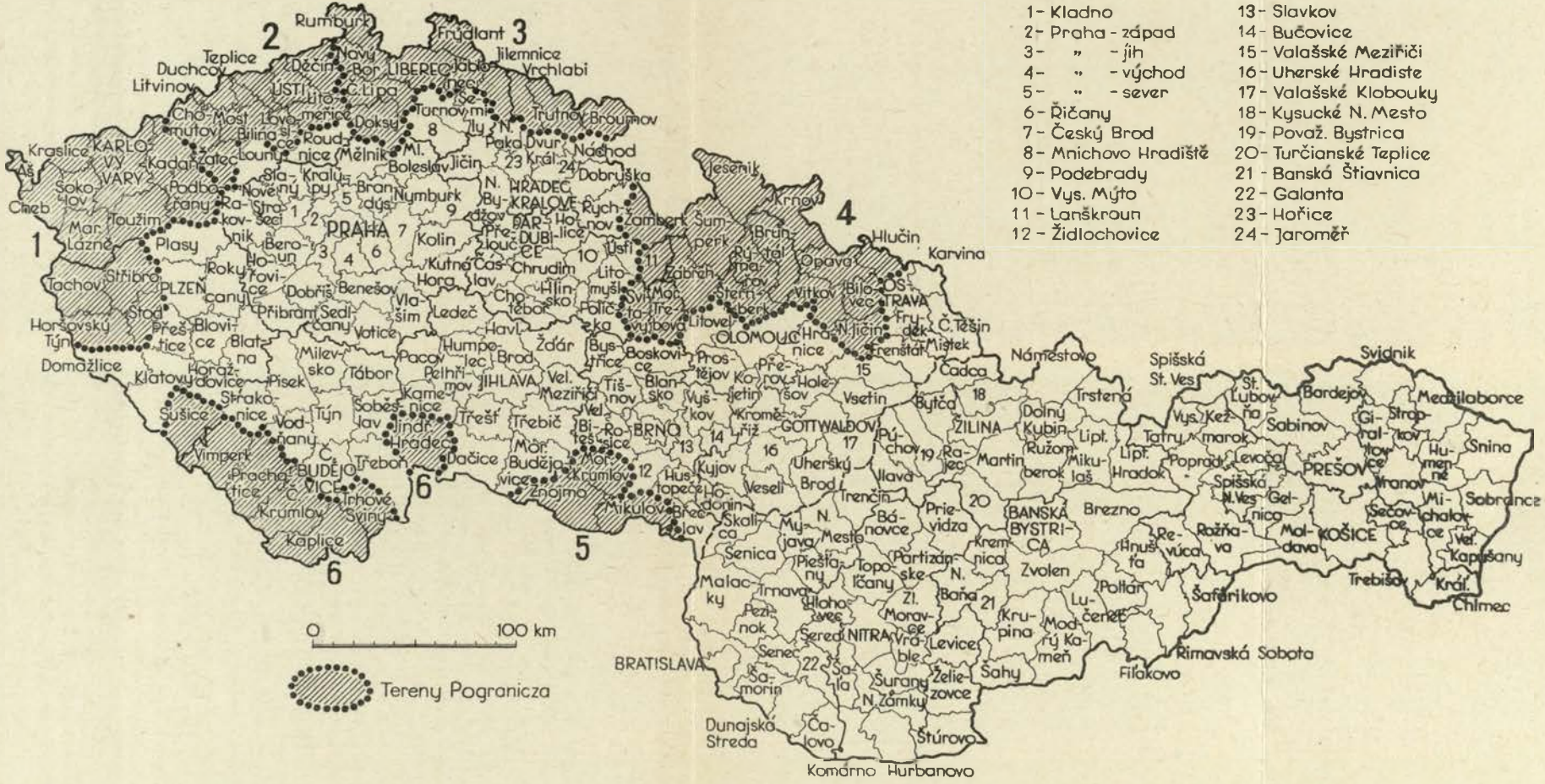
III. Obszar Pogranicza

Terminem "Pogranicze" określa się w Czechosłowacji obszar o znacznym przed wojną odsetku Niemców, który był następnie przyłączony do Rzeszy. Nie bierze się tu zatem pod uwagę terenów Zaolzia, ani części Południowej Słowacji. Dla ścisłości należy stwierdzić, że ze względu na konieczność operowania całymi jednostkami administracyjnymi, w opracowaniach naukowych do Pogranicza zaliczą się całe powiaty, których większość należała do Rzeszy.

Pogranicze nie jest obszarem zwartym, ale rozciąga się wzdłuż południowych, zachodnich i północnych granic Czech z kilkoma przerwami i obejmuje około 38% ziem czeskich - 29 087 km^2 /do Niemiec należało 28 643 km^2 w tym 22 608 km^2 stanowiło tzw. Reichsgau Sudetenland, 1696 km^2 przyłączono do Bawarii, 317 km^2 do Śląska, a 4322 km^2 do krajów austriackich/[22].

Czesi dzielą cały obszar Pogranicza na 6 części o różnej powierzchni, niejednakowym zaludnieniu i rozmaitej problematyce[23]/ryc.1/.

http://rcin.org.pl

Ryc. 1. Podział administracyjny Czechosłowacji w końcu 1959 roku

http://rcin.org.pl

1. C z e c h y Z a c h o d n i e. W skład tego regionu wchodzi cały kraj karlowarski czyli powiaty Aš, Cheb, Kadaň, Karlowe Wary, Kraslice, Marianskie Łaźnie, Podborany, Sokolov i Touzim oraz cztery powiaty kraju pilzneńskiego: Horšovsky Tyn, Stod, Stribro i Tachov. Razem 13 powiatów o łącznym zaludnieniu około 450 tys. osób. Specyfiką tego obszaru jest duża dysproporcja rozwojowa między powiatami północnymi w pełni zasiedlonymi, silnie uprzemysłowionymi /głównie przemysł lekki, zwłaszcza ceramiczny i szklarski a ostatnio silny rozwój przemysłu ciężkiego opartego o szybko rosnące wydobycie węgla brunatnego/, a lesistymi powiatami środkowymi i południowymi, należącymi pomimo istnienia kilku uzdrowisk do najbardziej zacofanych terenów pogranicznych, gdzie palącą koniecznością staje się dosiedlenie zwłaszcza w rolnictwie.

2. C z e c h y P ó ł n o c n o - Z a c h o d n i e. Większość kraju usteckiego czyli pow. Bilina, Decin, Duchcov, Chomutov, Litomierzyce, Litvinov, Lovosice, Most, Cieplice, Ústi n/Labem, Žatec. Razem 11 powiatów z łącznym zaludnieniem około 610 tys. osób. Obszar silnie uprzemysłowiony /węgiel brunatny, energetyka, przemysł chemiczny/ odczuwający brak siły roboczej. W części południowej intensywne rolnictwo.

3. C z e c h y P ó ł n o c n e i P ó ł n o c n o - W s c h o d n i e. Większość kraju libereckiego - pow. Česká Lipa, Doksy, Frydlant, Jablonec nad Nysou, Jilemnice, Liberec, Nový Bor i Rumburk oraz trzy powiaty z kraju hradeckiego: Broumov, Trutnov i Vrchlabi. Ogółem 11 powiatów o zaludnieniu około 540 tys. Obszar o starych tradycjach przemysłu,

http://rcin.org.pl

rozwijającego się już za czasów feudalizmu, zwłaszcza w górskiej strefie północnej, faworyzowanej przez dominujący tu kapitał niemiecki także ze względu na strukturę narodowościową ludności. Konsekwencją silnej dominacji przemysłu tekstylnego była mniejsza odporność na recesje ekonomiczne a wielki kryzys lat trzydziestych był tu szczególnie dotkliwy. W okresie okupacji rozpoczęła się zmiana profilu branżowego /upadek przemysłu szklarsko-biżuteryjnego wskutek odcięcia od rynków zbytu, przebudowa niektórych zakładów tekstylnych na fabryki zbrojeniowe/, która obecnie wyraża się w rozbudowie przemysłu maszynowego, a w części wschodniej także drzewno-papierniczego.W części obszaru występuje również problematyka wczasowo-turystyczna. Problemy dosiedlenia nie są tu tak ostre.

4. W s c h o d n i e C z e c h y, P ó ł n o c n e M o r a w y i Ś l ą s k. Największy terytorialnie rejon Pogranicza obejmujący jeden powiat kraju hradeckiego - Žamberk, trzy powiaty z kraju pardubickiego - Lanskraun, Moravská Trebová i Svitavy, połowę kraju ołomunieckiego - pow.Bruntál, Jesenik, Rýmarov, Štermberk, Šumperk i Zábřeh oraz większość kraju ostrawskiego - pow. Bilovec, Hlucin, Krnov, Nový Jicin, Opawa i Vitkov. Razem w 16 powiatach skupia się około 700 tys. osób. We wschodniej części obszaru dominuje stary przemysł tekstylny, nie uzupełniany przemysłem maszynowym ale raczej hutnictwem i górnictwem. W zasadzie obszar ten, w znacznym stopniu zalesiony, o dużym udziale pastwisk i dysponujący górskimi obszarami wypoczynkowymi winien być bazą żywnościowo-rekreacyjną dla okręgu przemysłowego Ostrawy, pod którego bezpośrednim wpływem znajduje się bardziej zaludniona część wschodnia omawianego regionu /dojazdy do pracy/.

http://rcin.org.pl

5. P o ł u d n i o w e M o r a w y .
Trzy południowe powiaty z kraju brneńskiego: Mikulov, Moravsky Krumlov i Znojmo, w których rekonstruuje się poprzednio bardzo intensywne rolnictwo /uprawa chmielu, winorośli/, obok którego istniał w zasadzie jedynie przemysł spożywczy. Występuje tu ostry niedobór siły roboczej wskutek przyciągającej siły niedalekiego Brna. W trzech powiatach mieszka około 140 tys. osób.

6. P o ł u d n i o w e C z e c h y .
Południowa część kraju budziejowickiego - pow. Česky Krumlov, Jindrichův Hradec, Kaplice, Prachatice, Trhové Sviny i Vimperk oraz pow. Susice z kraju pilzneńskiego. Razem w 7 powiatach mieszka około 190 tys. osób. Obszar ten należy również do najsłabiej zagospodarowanych części Pogranicza. Słabo rozwinięte rolnictwo na ubogich górskich glebach Szumawy, znaczny udział lasów - wszystko to sprawiało, że już od XIX w. był to teren emigracyjny. Obecnie nastąpił tu pewien rozwój przemysłu głównie lekkiego tym niemniej nadal niedoludnienie jest dość znaczne, a potrzeba dosiedlenia, zwłaszcza w rolnictwie - bardzo znaczna.

IV. Zmiany w zasiedleniu Pogranicza w latach 1930-1959

Na wstępie należy omówić stan zasiedlenia w r.1930, dla zobrazowania sytuacji wyjściowej. Informacji dla tego okresu dostarcza powszechny spis ludności z dnia 1.XII.1930.

A. S t a n z a s i e d l e n i a w r . 1 9 3 0 [24]

W rozmieszczeniu ludności istniały wówczas znaczne kontrasty, spowodowane nierównomiernym

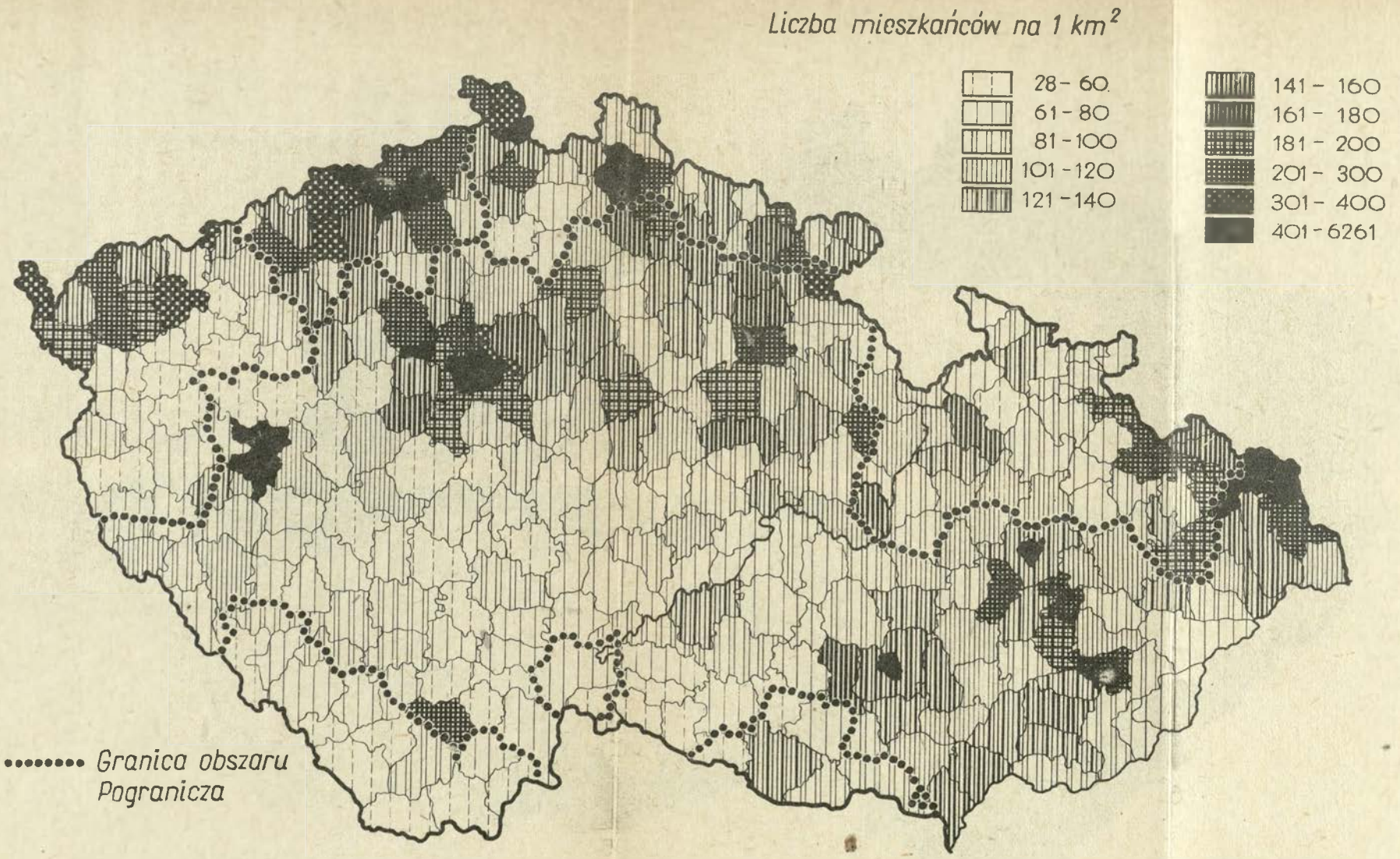
http://rcin.org.pl

stanem uprzemysłowienia. W zasadzie bowiem większe skupiska ludności występowały na terenach silnie uprzemysłowionych a zwłaszcza w podgórskim pasie wzdłuż Rudaw na osi wyznaczonej przez miasta Cheb - Karlowe Wary - Chomutov - Most - Ústi - Decin, a także wokół miast przemysłowych: Pilzna, Pragi, Brna, Ołomuńca, Morawskiej Ostrawy a na obszarze Pogranicza wokół Liberca i Jablonca /ryc.2 i 3/.

Porównując mapę 2 i 3 stwierdzić można, iż tereny o przewadze elementu niemieckiego częściowo tylko należały do gęsto zasiedlonych regionów przemysłowych. Zwłaszcza obszar południowo-zachodni /południowa część regionu 1, region 5 i 6/ jak również niektóre obszary na północnym wschodnie /centralna część regionu 4/ odznaczały się już przed wojną skrajnie niską gęstością, przy czym właśnie te słabiej zasiedlone obszary traciły ludność wskutek odpływu. W latach 1921-1930 głównymi ośrodkami przyciągającymi imigrantów były rejony Pragi, Brna, Zlina, natomiast na obszarze Pogranicza północno-zachodnie rejony przemysłowe. /ryc.4/.

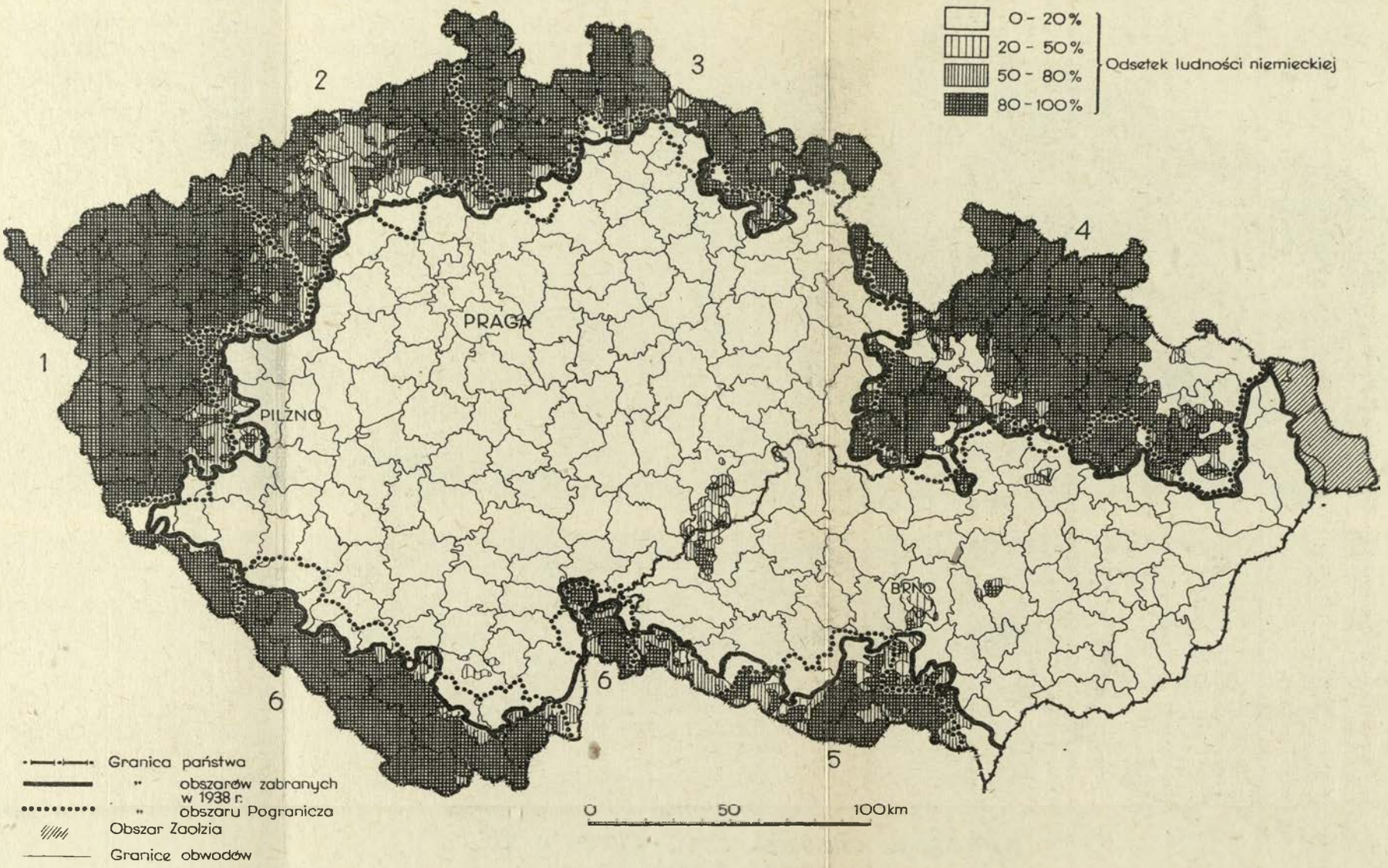
A zatem już wówczas, przy przewadze żywiołu niemieckiego zarysowywał się wyraźny układ kierunków migracyjnych przy czym w związku ze słabą dynamiką ruchu naturalnego straty migracyjne niełatwo mogły być skompensowane przyrostem naturalnym, zwłaszcza niskim wśród ludności niemieckiej.

http://rcin.org.pl

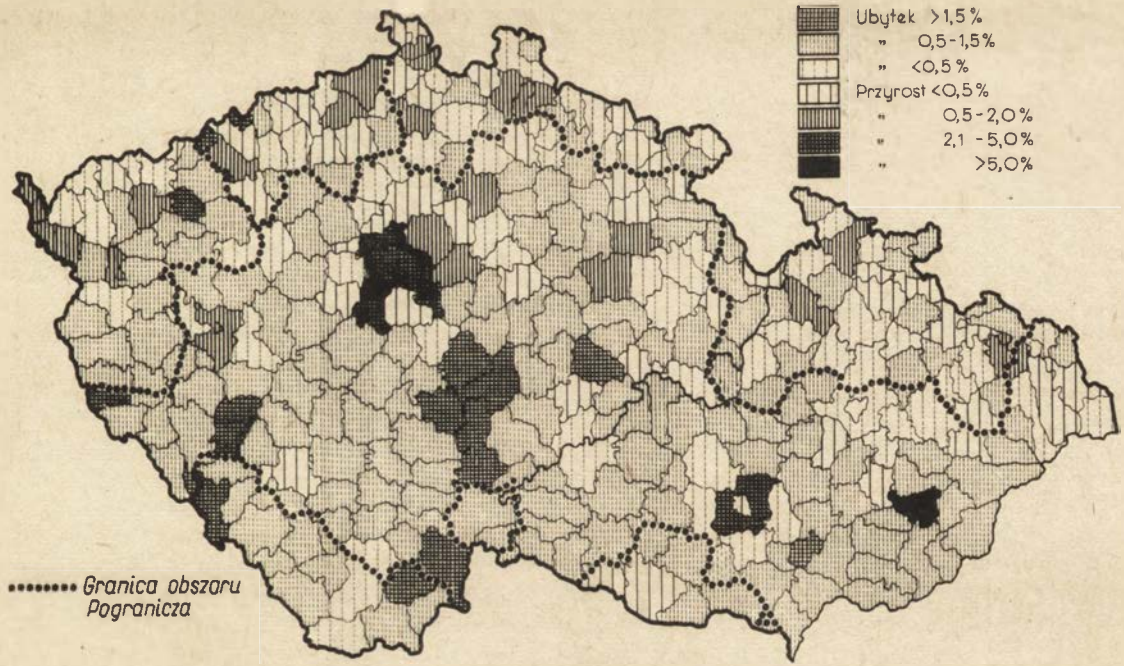
Ryc 2. Gęstość zaludnienia Czech i Moraw w 1930 r.
(wg V. Srba i J. Šebesty)

http://rcin.org.pl

Ryc. 3. Ludność niemiecka na obszarze Czech i Moraw w 1930 r. (wg E. Winklera i Atlasu Republiki Czechosłowackiej 1935 r.)

http://rcin.org.pl

Ryc. 4 Wewnętrzne migracje w latach 1921-1930 (przeciętne roczne przyrosty i ubytki ludności). Wg V. Srba i J. Šebesty.

http://rcin.org.pl

T a b e l a 1

Ruch naturalny ludności w Czechosłowacji przed wojną /na 1000 mieszkańców/

Wyszczególnienie	Urodzenia	Zgony	Przyrost naturalny
Czechosłowacja 1930-1934	19,7	13,7	6,0
Czechy i Morawy 1930-1934	17,5	13,2	4,3
Przeciętna dla kraju			
Czesi 1933	16,8	12,8	4,0
Czesi 1935	15,1	12,6	2,5
Słowacy 1933	25,6	14,7	10,9
Słowacy 1935	24,3	14,0	10,1
Niemcy 1933	15,3	13,5	1,8
Niemcy 1935	13,8	13,3	0,6

Źródła: Statistická Ročenka Republiky Československé 1958 A.Bohmann - Das Sudetendeutschtum in Zahlen, München 1959 /na s.41/.

Wracając do zagadnienia struktury narodowościowej terenów pogranicznych podkreślić należy znaczną przewagę żywiołu niemieckiego na całym niemal terenie Pogranicza, przewagę dochodzącą niekiedy niemal do 100% /średnio 72%/. Poza zwartym pasem wzdłuż granicy, zamieszkałym w r.1930 przez około 2,7 miliona Niemców /na ogólną liczbę 3,7 miliona osób/, niemieckie wyspy kolonizacyjne występowały również w głębi kraju - zwłaszcza w rejonie Jihlavy i Brna.W sumie w głębi kraju mieszkało wówczas około 0,5 miliona Niemców. Należy jednakże podkreślić, iż penetracja żywiołu czeskiego, zaznaczająca się zwłaszcza wyraźnie w rejonie górnictwa węgla bru-

http://rcin.org.pl

natnego między Ústí a Mostem, powodowała w rezultacie zmiany w strukturze narodowościowej. Wzrost liczby Czechów w terenach pogranicznych znacznie przewyższał wzrost liczby Niemców. Zaznaczyłe się to już w latach 1880-1910 /Niemcy +17%; Czesi +54%/ a szczególnie wyraźnie wystąpiło w latach 1910-1921 /Niemcy +9%; Czesi +91%/[25].

B. Zmiany związane z aneksją niemiecką i wojną.

Oderwanie terenów pogranicznych w październiku 1938 r., a następnie okupacja Czech i utworzenie marionetkowego państewka pod nazwą Protektorat Czech i Moraw w marcu 1939 zapoczątkowały nowy okres ruchów migracyjnych, które ostatecznie doprowadziły do całkowitego niemal odpływu ludności niemieckiej. Początkowe jednak nastąpiło cofnięcie żywiołu czeskiego, spowodowane emigracją Czechów i Słowaków z terenów anektowanych. Według niemieckiego spisu 1939 na obszarach tych mieszkało 320 tys. Czechów, którzy stanowili średnio niespełna 10% ogółu ludności[26]. Liczbę tę jednak uznać należy za zaniżoną w świetle szacunku z 1.V.1945, opartego o kartki żywnościowe. Według tego szacunku na obszarze zabranym mieszkało w końcu wojny około 600 tys. Czechów[27], z czego wynika że odpływ objął około 400 tys. osób.

W czasie wojny liczba Niemców wzrosła między innymi wskutek umieszczenia tu osadników z krajów Wschodniej Europy a pod koniec także uciekinierów ze Śląska. Jednakże jeszcze przed oswobodzeniem Czechosłowacji w kwietniu 1945 r. rozpoczął się ich odpływ, który początkowo objął najbogatsze warstwy. Ostatecznie liczba ludności w r.1945 była o 400 tys. niższa niż

http://rcin.org.pl

w r.1930, przy czym ubytek zaznaczył się we wszystkich niemal regionach /tabela 6 i 7/. Po zakończeniu wojny proces odpływu ludności niemieckiej uległ poważnemu przyspieszeniu. W rezultacie nastąpiła niemal kompletna wymiana ludności na całym obszarze czeskiego Pogranicza.

C. P l a n z a s i e d l e n i a

Decyzja wysiedlenia ludności niemieckiej z terenów czeskich zapadła w Poczdamie, w czasie pamiętnej sierpniowej konferencji, która przesądziła także los Niemców zamieszkałych w Polsce. Rządy czechosłowackie już wcześniej liczyły się z tą ewentualnością o czym świadczy choćby opublikowany jeszcze w okresie trwania wojny "Statut koszycki" zawierający polityczny program pierwszego powojennego rządu. Logiczną konsekwencją tego stanu rzeczy było zatem sporządzenie planu zasiedlenia obszarów poniemieckich, którego ogólną wytyczną było dążenie do osiedlenia na tym obszarze 2,5 mil. osób.

Plan zasiedlenia Ziem Pogranicza należy rozpatrywać na tle zamierzeń ogólno krajowych; można go w zasadzie sprowadzić do trzech elementów[28].

1. <u>Problem siły roboczej</u>. Ubytek ludności Czech, Śląska i Moraw, których zaludnienie w r. 1945 oceniano na 11 milionów, wyniósłby w związku z wysiedleniem Niemców około 3,3 miliona.

Faktycznie byłby on mniejszy o 0,95 miliona ze względu na reemigrację /szacowaną na 150 tys./[29], repatriację osób wywiezionych przymusowo do Niemiec bądź uciekinierów wojennych /600 tys./ oraz napływ ze Słowacji /200 tys./. Pozostały deficyt który wyniósłby 2350 tys.osób czyli około 1400 tys. zawodowo czynnych zamierzano zaoszczędzić przez:

http://rcin.org.pl

a/ zmniejszenie nawet za cenę przejściowych niewygód, zatrudnienia w rolnictwie w głębi kraju dla przerzucenia uzyskanych rezerw do Pogranicza /450 tys./;

b/ zmniejszenie zapotrzebowania na siłę roboczą w rolnictwie Pogranicza dzięki nowej polityce agrarnej /361 tys./;

c/ zmniejszenie zatrudnienia w przemyśle i rzemiośle całego kraju przez usprawnienia w organizacji pracy i likwidację zakładów mniej rentownych /469 tys./;

d/ zmniejszenie zatrudnienia w handlu i transporcie /84 tys./ oraz

e/ w wolnych zawodach, administracji i służbie domowej /36 tys./.

2. Problem rolnictwa. Powojenne reformy rolne z r.1945 i 1948 przeprowadzone szybko i konsekwentnie zlikwidowały wielką własność ziemską /pow. 50 ha/, która na Pograniczu pozostawała niemal wyłącznie w rękach niemieckich. Z drugiej strony zlikwidowano również gospodarstwa karłowate dążąc do tworzenia samodzielnych gospodarstw chłopskich 8-9 ha, które dopiero w późniejszej fazie uległy kolektywizacji /po r.1949/. Z 350 tys. gospodarstw przed wojną /w tym 170 tys. poniżej 2 ha/ miało pozostać około 160 tys. gospodarstw pełnorolnych.

Przy osadnictwie prowadzonym przez specjalną komisję zamierzano przestrzegać ściśle zasady dobrowolności przy czym starano się prowadzić przesiedlenia w miarę możności do niedalekich obszarów, na podobną glebę, oraz grupowo.

Ziemię niemiecką, której obszar oceniano na 140 tys. ha /ponadto 700 tys. ha lasów/ za-

http://rcin.org.pl

mierzano rozdzielić w sposób następujący: 1.005 tys.ha przeznaczono pod gospodarstwa osadnicze, 35 tys. ha pod ogrody i tereny osiedleńcze, 75 tys. ha zatrzymano jako rezerwę osiedleńczą, 50 tys. ha winno być zalesione, 105 tys.ha miało pójść na różne cele użyteczności publicznej a 130 tys. ha miało być wykorzystane pod pastwiska, eksploatowane przez spółdzielnie pasterskohodowlane. W rezultacie znacznemu zmniejszeniu zapotrzebowania na siłę roboczą w rolnictwie towarzyszyć miały zmiany w strukturze użytkowania ziemi Pogranicza

ziemia orna	42,8%	przed	wojną	38%	w przyszłości
pastwiska	4,1%	"	"	7%	"
lasy	34,0%	"	"	37%	"
inne	9,1%	"	"	8%	"

3. Problem przemysłu. Pogranicze było obszarem wysoce uprzemysłowionym, skupiającym 41% czeskiego przemysłu, przy czym w wielu dziedzinach /np. kopalnictwo węgla brunatnego, produkcja szkła i porcelany itp./ udział ten był o wiele wyższy. Z drugiej jednak strony przemysł ten był w znacznym stopniu rozdrobniony i w wielu przypadkach przestarzały. Dlatego też zdecydowano z około 13 000 zakładów przemysłowych utrzymać jedynie około 5000 największych i najnowocześniejszych, pozostałe likwidując, zamykając czasowo bądź przenosząc do wymagającej uprzemysłowienia Słowacji. Choć liczba zakładów przemysłowych miała spaść o 62%, zatrudnienie w nich miało się zmniejszyć o 12%, a produkcja tylko o 10%.

Również znaczne ograniczenie liczby przedsiębiorstw przewidywał plan w handlu i rzemiośle /z 115 tys. do 45 tys./.

http://rcin.org.pl

Tak więc wszystkie zamierzenia planu szły po linii możliwie oszczędnych rozwiązań,które jednak nie powinny obniżyć produktywności Pogranicza ani wymagać zbyt wielkich wyrzeczeń ze strony osadników, którym na odwrót starano się zapewnić możliwie wysoki poziom obsługi w zakresie usług oraz możliwie dobre warunki mieszkaniowe, co na tym terenie było znacznie łatwiejsze ze względu na niewielkie zniszczenia wojenne.

D. Zmiany w zasiedleniu Pogranicza w latach 1945-1947

Charakteryzując przemiany ludnościowe pierwszych lat powojennych należy z jednej strony omówić odpływ ludności niemieckiej, z drugiej zaś napływ nowych osadników, który zasadniczo doprowadził do zasiedlenia Pogranicza.

Większość Niemców wysiedlona została w ciągu r. 1946 w ramach zorganizowanych zasiedleń. W listopadzie 1946 pozostało ich w Czechach jedynie około 280 tys. z czego w Pograniczu około 220 tys. a około 60 tys. w głębi kraju /Niemcy stanowili wówczas zaledwie 10% ludności Pogranicza a 3,3% w głębi kraju/.W ciągu r. 1947 nastąpił dodatkowy odpływ około 80 tys. osób narodowości niemieckiej, które związane były z działalnością antyfaszystowską i w związku z tym inaczej traktowane.

Nieco informacji na temat Niemców, którzy pozostali w Czechosłowacji daje cytowany poprzednio referat M.Blažka. Z pośród nich 80 tys. stanowili specjaliści i ich rodziny, pra-

http://rcin.org.pl

cujący głównie w przemyśle; 20 tys. osoby, które przyjęły obywatelstwo czechosłowackie z innych powodów; 33 tys. małżonkowie i dzieci mieszanych małżeństw; 28 tys. antyfaszyści. Niemcy czechosłowaccy związani byli wówczas głównie z przemysłem /100 tys./, w mniejszym stopniu z rolnictwem oraz rzemiosłem i handlem /po 30 tys./. Zrozumiała zatem jest ich koncentracja w rejonach Sokolova, Jablonca, Mostu i w pow. Jesenik.

Tabela 2

Zmiany w liczbie ludności niemieckiej w Czechosłowacji w latach 1945 - 1947 /w tysiącach/

Data	Czechosłowacja ogółem	w tym	
		Czechy	Słowacja
Stan na 1.V.1945 /szacunek/	3200	3000	200
Niezorganizowany odpływ w latach 1945-1946	660	650	10
Zorganizowane wysiedlanie w ciągu r. 1946	2256	2100	156
Dodatkowe wysiedlanie do 22.V.1947	80	70	10
Stan na 22.V.1947 /szacunek/	204	180	24

Źródło: Dane Czechosłowackiego Urzędu Statystycznego.

http://rcin.org.pl

Równocześnie z odpływem Niemców na obszar Pogranicza przybywała ludność czeska i słowacka. Wzrost tej liczby podaje poniższe zestawienie. Należy zaznaczyć, że liczby te, zweryfikowane zostały następnie przez spis z 1947r., który wykazał nieco mniejsze zaludnienie /2.230 tys. dnia 22.V.1947 r./.

T a b e l a 3

Liczba ludności słowiańskiej w Pograniczu w latach 1945-1947 /w tysiącach/

D a t a	Liczba ludności	Przyrost w danym okresie
4.II.1945	868	-
16.IX.1945	1383	515
9.XII.1945	1731	348
31.III.1946	1888	157
23.VI.1946	2052	164
15.IX.1946	2141	89
8.XII.1946	2257	116
31.III.1947	2335	78
31.V.1947	2401	66

Źródło: Statistická Příručka Československé Republiky 1948 /w oparciu o dane Urzędu Osiedleńczego/

W wyniku dwustronnych migracji Niemcy utracili w Pograniczu bezwzględną przewagę liczbową już w marcu 1946.

Spis z r.1947 dostarczył informacji o pochodzeniu terytorialnym ludności Pogranicza, przy czym w spisie pytano o miejsce zamieszkania w ostatnim dniu wojny a nie jak w spisie polskim z 1950 r. - w ostatnim dniu przed wojną.

http://rcin.org.pl

Podstawową grupę przybyszów stanowili przesiedleńcy z głębi kraju, zwłaszcza z ziem czeskich natomiast przybyli z zagranicy stanowili stosunkowo nieznaczną grupę. Również stosunkowo nieznaczną rolę grali przesiedleńcy ze Słowacji. Oczywiście udział dzieci urodzonych po wojnie był w owym czasie nieznaczny. Wzrósł on później w wyniku wysokiego przyrostu naturalnego.

T a b e l a 4

Struktura ludności Pogranicza w dn.22.V.1947

Grupy ludności	Obszary faktycznie zabrane przez Niemców		Pogranicze	
	Liczby /w tys./	%	Liczby /w tys./	%
Ludność miejscowa	729	32,7	872	38,3
Osiedleńcy	1366	61,2	1263	55,6
w tym: z Czech	1136	50,9	.	.
ze Słowacji	110	4,9	.	.
reemigranci	120[x]	5,4	.	.
Byli żołnierze obcych armii	11	0,5	10	0,5
Niewiadomi	6	0,3	5	0,2
Dzieci urodzone między 1.V.1945 a 22.VII.1947	118	5,3	122	5,4
O g ó ł e m	2230	100,0	2272	100,0

[x] w tym z Niemiec 31,6 tys., z Wołynia 26,9 tys., z Austrii 8,7 tys. itd.

Źródło: dane Czechosłowackiego Urzędu Statystycznego.

http://rcin.org.pl

Jak wynika z bardziej szczegółowych danych dla poszczególnych regionów, największe stosunkowo liczby przesiedleńców pochodziły z najbliższych obszarów ziem centralnych. I tak w Zachodnich Czechach /Region 1/ z kraju pilzneńskiego pochodziło 31,5 tys., z Pragi 21,1 tys., a z kraju praskiego - 26,3 tys.; do Czech Północno-Zachodnich /Region 2/ z Pragi napłynęło 39,2 tys. a z kraju praskiego 45,2 tys.; do Czech Północnych i Północno Wschodnich /Region 3/ z kraju praskiego - 26,1 tys., z libereckiego - 32 tys., a hradeckiego - 28,7 tys.; we Wschodnich Czechach i Północnych Morawach /Region 4/ wyróżniali się przesiedleńcy z kraju gottwaldowskiego - 56,6 tys. i ołomunieckiego - 15,2 tys.; w Południowych Morawach /Region 5/ dominowali przesiedleńcy z kraju gottwaldowskiego - 20,3 tys. i ze Słowacji - 3,7 tys., a w Południowych Czechach /Region 6/ przesiedleńcy z kraju czesko-budziejowickiego - 17,5 tys. i Słowacji - 3,9 tys.

Dobrym przykładem sąsiedzkich migracji jest kraj karlovarski, dla którego szczegółowy materiał opracowała R.Jelinkova.

Tabela 5

Pochodzenie terytorialne osiedleńców z Czech i Słowacji w kraju Karlovarskim /Stan 22.V.1947/

Kraj zamieszkania dn. 1.V.1945	Liczba /w tys./	%
1a Praga	19,8	11,5
1b Praski	43,0	25,0
2. Czeskobudziejowicki	21,9	12,7

c.d. tabeli na str.48

http://rcin.org.pl

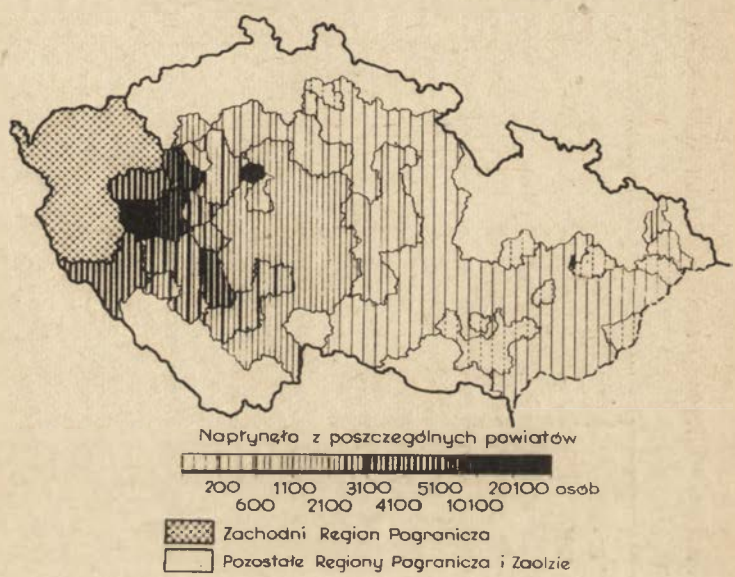
Tabela 5 - c.d.

Kraj zamieszkania dn. 1.V.1945		Liczba /w tys./	%
3.	Pilzneński	33,5	19,5
4.	Ustecki	2,2	1,3
5.	Liberecki	1,3	0,8
6.	Hradecki	3,3	1,9
7.	Pardubicki	5,5	3,2
8.	Igławski	8,8	5,1
9.	Brneński	2,9	1,7
10.	Ołomuniecki	1,4	0,8
11.	Gottwaldowski	2,9	1,7
12.	Ostrawski	1,2	0,7
13.	Czechy, Morawy, Śląsk bez bliższego oznaczenia	0,9	0,5
	Razem ziemie czeskie	148,6	86,4
	Słowacja	23,5	13,6
	O g ó ł e m	172,1	100,0

Źródło: R.Jelinkova - Demograficky profil Karlovarskeho kraje, Demograficky Sbornik 1959, /na s.174/

http://rcin.org.pl

Napływ osiedleńców do kraju karlovarskiego w bardziej szczegółowym podziale na powiaty pochodzenia przedstawiono na ryc.5.

Ryc. 5. Napływ osiedleńców do zachodniego regionu Pogranicza z głębi Czech i Moraw w okresie 1.V.1945-22.V.1947 (wg K. Jelinkowej)

http://rcin.org.pl

Tabela 6

Liczba ludności czeskiego Pogranicza w latach 1930-1959 /w tysiącach/

Region	Stan 1930	Zmiany 1930-1945	Stan 1945	Zmiany 1945-1947 Ogółem	Emigracja	Imigracja	Stan 1947	Zmiany 1947-1950	Stan 1950	Zmiany 1950-1959	Stan 1959
1. Zachodnie Czechy	791	+ 67	858	-481	-739	+258	377	+ 3	380	+ 69	449
2. Północno-zachodnie Czechy	789	-155	634	-103	-434	+331	531	+ 4	535	+ 76	611
3. Północne i północno-wschodnie Czechy	771	-193	578	-105	-395	+290	473	- 2	471	+ 71	542
4. Wschodnie Czechy, północne Morawy i Śląsk	877	- 66	811	-224	-481	+257	587	+33	620	+ 82	702
5. Południowe Morawy	175	+ 5	180	- 49	-119	+ 70	131	- 3	128	+ 8	136
6. Południowe Czechy	305	- 41	264	- 92	-149	+ 57	172	+ 5	177	+ 12	189
O g ó ł e m	3708	-383	3325	-1054	-2317	+1263	2271	+40	2311	+318	2629

Źródło: Czechosłowacki Urząd Statystyczny

http://rcin.org.pl

W roku 1947 w zasadzie zakończył się okres wielkich migracji a tym samym proces zasiedlania. Pogranicza czeskiego. Wprawdzie plan, przewidujący umieszczenie tam 2,5 mil. osób nie został w pełni zrealizowany, tym niemniej faktycznie osiągnięta liczba prawie 2,3 mil. nie była wiele niższa.

Ogólny bilans zmian wskazuje iż imigracja w wysokości 1,3 miliona pokryła ponad połowę strat ludnościowych, związanych z wysiedleniem ludności niemieckiej.

Tabela 7

Zmiany w zaludnieniu Czeskiego Pogranicza w latach 1930-1959 /indeksy wzrostu/

Region	1930	1945	1947	1950	1959
1. Zachodnie Czechy	100	108	48	48	57
	92	100	44	44	52
	210	228	100	101	119
2. Północno-zachodnie Czechy	100	80	67	68	77
	124	100	84	84	96
	149	119	100	101	115
3. Północne i północno-wschodnie Czechy	100	75	61	61	70
	133	100	82	81	94
	163	122	100	100	115
4. Wschodnie Czechy północne Morawy i Śląsk	100	92	67	71	80
	108	100	72	76	87
	149	138	100	106	120
5. Południowe Morawy	100	103	75	73	78
	97	100	73	71	76
	134	137	100	98	104

c.d.tabeli na s. 52

http://rcin.org.pl

Tabela 7 - c.d.

Region	1930	1945	1947	1950	1959
6. Południowe Czechy	100 115 177	87 100 153	56 65 100	58 67 103	62 72 110
Ogółem	100 111 163	90 100 146	61 68 100	62 69 102	71 79 116

Interesujące jest zestawienie grup emigrantów i imigrantów pod względem ich liczebności. Okazuje się bowiem, że największy napływ zanotowano nie tam, gdzie wystąpił największy odpływ i gdzie tego należało się spodziewać, ale na najsilniej uprzemysłowiony obszar Czech Północno Zachodnich.

Pomimo tego związku zasiedlenia ze stanem uprzemysłowienia - w strukturze zatrudnienia notujemy poważne zmniejszenie zatrudnienia w przemyśle i handlu, zarówno w liczbach bezwzględnych jak i w liczbach względnych, wzrostu odsetka zatrudnionych w rolnictwie możnaby się w pewnym sensie spodziewać, natomiast dość nieoczekiwany jest wzrost udziału usług.

Warto zwrócić uwagę na fakt, że pewien spadek w bezwzględnych liczbach zatrudnienia zaznaczył się już w latach 1930-1940, co wiązało się z odpływem ludności czeskiej z terenów anektowanych przez Rzeszę. Wyrazem spadku zaludnienia omawianych obszarów w latach 1930-1945 były ujemne bilanse ludnościowe niemal we wszystkich regionach.

http://rcin.org.pl

Tabela 8

Struktura zatrudnienia ludności Pogranicza w latach 1930-1947

Dział gospodarki narodowej	1930		1940		1947		Zmiany w latach 1940-1947 /Stan w r. 1940 = 100
	w tys.	%	w tys.	%	w tys.	%	
Rolnictwo	837	22	720	20	570	23	80
Przemysł i rzemiosło	1828	48	1720	48	1010	42	59
Handel i transport	515	13	530	15	310	13	58
Usługi, wolne zawody, usługi osobiste	654	17	610	17	530	22	86
O g ó ł e m	3834	100	3580	100	2420	100	68

Źródło: M.Blažek. Dosavadní vysledki /op.cit./

http://rcin.org.pl

Gęstość zaludnienia w r.1946 przedstawiona na ryc.6 jest niestety stanem przejściowym, jeszcze przed zakończeniem ruchów osiedleńczych. Na mapie wyraźnie zaznaczają się znacznie słabiej zaludnione tereny Czech Zachodnich, Południowych i Wschodnich o znacznych ubytkach ludności niemieckiej. Natomiast dość znaczna gęstość zaludnienia utrzymywała się w najbardziej uprzemysłowionym kraju usteckim.

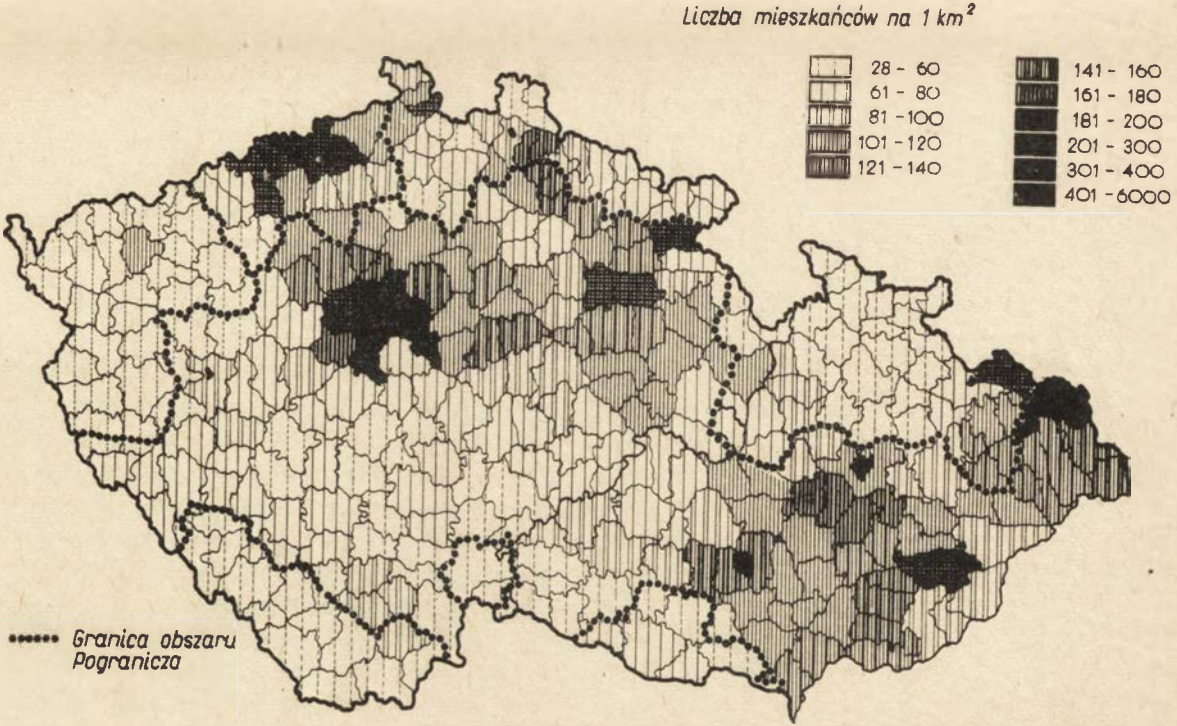
E. Rozwój ludnościowy po r. 1947

Okres od r.1947 nie był bynajmniej jednolity ani jeśli chodzi o procesy gospodarcze ani, będące ich następstwem - procesy ludnościowe.

1. Zmiany w rolnictwie. Początkowy program przebudowy rolnictwa został - w zasadzie zrealizowany. W połowie r.1947 liczba obsadzonych gospodarstw rolnych wynosiła 130 tys.[30]. W tym czasie brak sił roboczych w rolnictwie wynosił 25 tys.osób[31], Brak jest danych o dalszym rozwoju sytuacji, można jedynie spróbować określić sytuację obecną[32], na którą przede wszystkim wpłynęła kolektywizacja przeprowadzona w szybkim tempie. Akcja rozpoczęła się w r.1949, w r. 1956 sektor socjalistyczny obejmował 47,2% ziemi ornej a w 1958 - 75,4% /w tym spółdzielczość produkcyjna 59%/. Kolektywizacja najszybciej przebiegała na obszarach Pogranicza, gdzie własność państwowa była szczególnie silnie reprezentowana /w części zachodniej do 30% użytków rolnych/.

Należy przypuszczać, że kolektywizacja z jednej strony ujawniła i uruchomiła istniejące na wsi rezerwy siły roboczej, z drugiej strony drenaż mógł niekiedy iść za daleko prowadząc do

http://rcin.org.pl

Ryc. 6. Gęstość zaludnienia Czech i Moraw w 1946 r.
(wg V. Srba i J. Šebesty)

http://rcin.org.pl

http://rcin.org.pl

powstania lub pogłębienia niedoborów siły roboczej zwłaszcza w Pograniczu. Zjawisko to sygnalizuje zresztą Blažek, przytaczając wskaźniki zatrudnienia na 100 ha użytków rolnych - w Słowacji 27, w Czechach 22,4 a w Pograniczu poniżej 20. Wyraźniej mówi o tym przy charakterystyce poszczególnych regionów kraju, zwracając niemal wszędzie uwagę na niedobór siły roboczej zwłaszcza w rolnictwie. W południowych Morawach na przykład zaszła konieczność sprowadzania specjalnych brygad roboczych, które sezonowo pracowały przy zbiorach zwłaszcza w pow. mikulowskim. Na terenie południowych Moraw zatrudnienie w przemyśle wzrosło w latach 1948-1953 o 50% a w rolnictwie spadło o 21% prowadząc do znacznego pogorszenia struktury wieku. Na tym terenie występują zresztą specjalne problemy w związku z brakiem wody, co wymaga dodatkowych inwestycji /w budowie 20 km kanał nawadniający, liczne stawy/. Również rekonstrukcja winnic, których obszar spadł w pow. mikulowskim z 2400 ha w r.1945 do 1660 ha w r.1958 wymaga znacznych nakładów i dlatego realizowana jest głównie w gospodarstwach państwowych /plan na r.1965 przewiduje 2300 ha winnic/[33]. Wprowadzenie nowych ludzi na obszary, których specyfiki nie znali oni w dostatecznym stopniu, prowadziło do przejściowych prób zmiany struktury gospodarczej /np. w kraju libereckim odwrót od hodowli na rzecz gospodarki zbożowej/. Wreszcie fluktuacja ludności w rolnictwie wiązała się z połączeniem nacisku na rozwój przemysłu, do którego przenosili się osadnicy rolni /np. w kraju karlowarskim/.

W r. 1953 X Zjazd KPČ uznał za konieczne uzupełnienie luk powstałych w rolnictwie i przeprowadzenie planowego dosiedlenia, zwłaszcza

http://rcin.org.pl

w okręgach Pogranicza. W związku z tym obecnie notujemy znaczne nasilenie tej akcji, realizowanej dużym nakładem środków przeznaczonych na pomoc dla osadników, którzy zechcą się przenieść na teren Pogranicza[34]. Jej rezultatem jest likwidacja odłogów, które w r.1953 obejmowały około 90 000 ha ziemi, w tym 26 000 ha przeznaczono pod ziemię orną. Do rolnictwa napłynęło w latach 1953-1959 28 000 nowych pracowników, do leśnictwa - 1300. Do ich dyspozycji postawiono 10 000 domków jednorodzinnych i mieszkań[35]. W tej chwili jedną z głównych przeszkód na drodze do uzupełnienia osadnictwa wiejskiego staje się niedostateczny poziom usług[36], a także niedostateczne konserwowanie zasobów mieszkalnych[37]. W związku z tym przy projektach dosiedlenia terenów rolniczych szczególną uwagę zwraca się na już zasiedlone osady, natomiast w zasadzie zmierza się do likwidacji osadnictwa rozproszonego, tak typowego dla wielu obszarów z dużym udziałem robotników i chałupników. Sytuacja jest o tyle prostsza, że właśnie te pojedynczo rozrzucone zabudowania obecnie nie są najczęściej wykorzystywane[38].

2. Zmiany w przemyśle. Odmiennie niż w rolnictwie wyglądała sytuacja w przemyśle, w którym zmiany polegające na koncentracji i usprawnieniach w zasadzie znacznie powiększyły jego wydajność. W r. 1947 w Pograniczu istniało tylko 5167 zakładów /z około 13 000 przedwojennych/ zatrudniając 83% stanu poprzedzającego drugą wojnę światową. Największe ubytki wykazał przemysł tekstylny /43%/, drzewny /30%/, szklarski /20%/, jeszcze większy spadek wystąpił w rzemiośle /72%/[39].

Następnie zmiany zaczęły się dokonywać nie drogą zmniejszania liczby zakładów przemysło-

http://rcin.org.pl

wych, lecz jego przebudowy, zwłaszcza silnej w kraju usteckim, który stał się bazą paliwowo-energetyczną całych północnych Czech. Obecnie w Czechosłowacji wydobywa się więcej węgla brunatnego niż przed wojną, w tym 95% w rejonie Mostu i Sokolova. Okręg Mostu jest również głównym skupiskiem nowych elektrowni przemysłowych, od których zaczyna się wielka energetyczna magistrala 220 kV przecinająca cały kraj. Powstałe w czasie wojny i odbudowane po zniszczeniach wojennych zakłady chemiczne w Zaluzi k/Mostu dają 20% produkcji gazu i będąc poprzednio głównym producentem benzyny syntetycznej nastawiają się coraz bardziej na rafinację ropy. W przyszłości tu będzie się przerabiać ropę tłoczoną budowanym obecnie rurociągiem z ZSRR.

Udział przemysłu maszynowego w zasadzie się zmniejszył, natomiast w niektórych rejonach - Cieplic, Decina czy Rumburka jest jednak większy niż przed wojną. W pewnym stopniu odbudowany został przemysł szklarski i mineralny. Pogranicze nadal jest głównym producentem szkła i wyrobów ze szkła /w kraju liberackim 48% zatrudnionych w całym kraju/ czy porcelany /w kraju karlowarskim 75%/, tym niemniej tu najpoważniej zaznaczyły się trudności w związku z odpływem kwalifikowanej siły roboczej.

W przemyśle tekstylnym w całym kraju zaznaczył się po wojnie dalszy spadek zatrudnienia ze 183 tys. w r.1948 do 167 tys. w r.1957, przy równoczesnych zmianach w jego rozmieszczeniu, polegających na przenoszeniu zakładów z Pogranicza zwłaszcza do Słowacji. Wprawdzie dzięki koncentracji i wkładom kapitałowym nastąpił znaczny wzrost wydajności pracy, tym

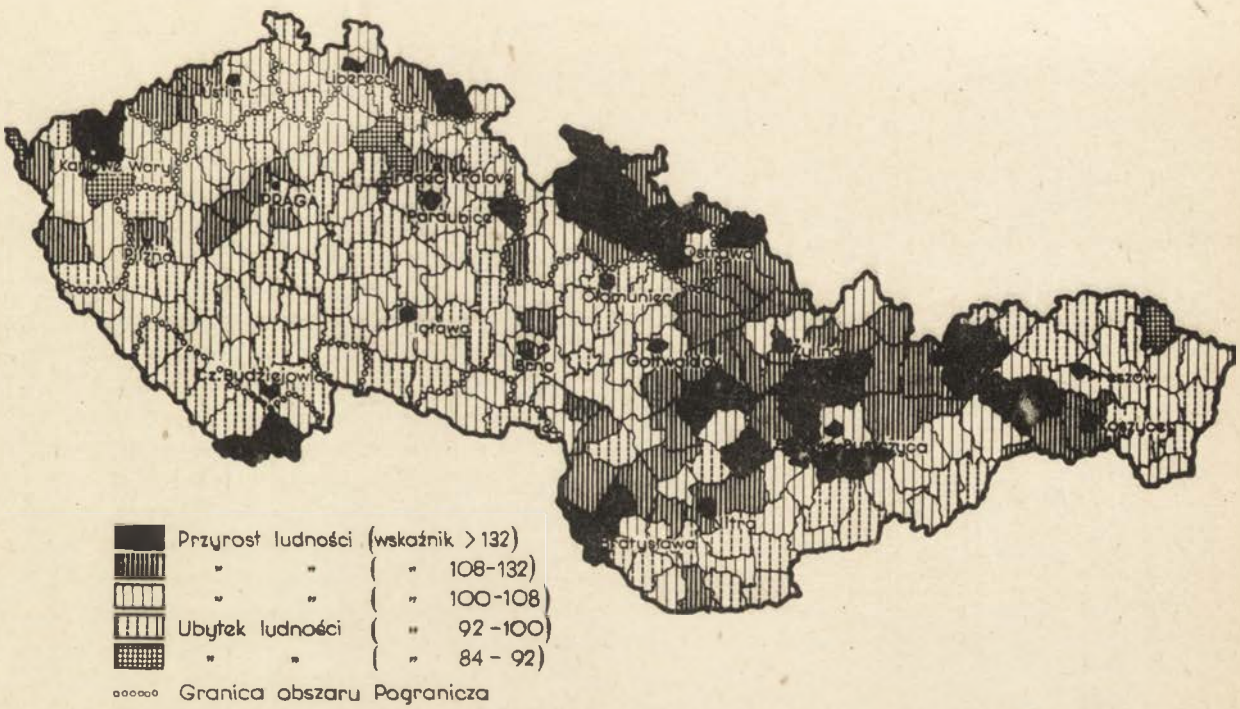
http://rcin.org.pl

niemniej szereg ośrodków przestało istnieć, a w wielu innych zarówno liczba jak i udział zatrudnionych w przemyśle tekstylnym poważnie zmalały[40].

W sumie stwierdzić należy, iż znaczna część Pogranicza, zwłaszcza jego północno-zachodnia część, utrzymała swą wiodącą rolę w przemyśle kraju, jednakże nastąpiły tu poważne zmiany w strukturze przemysłu polegające na wzroście roli górnictwa, przemysłu chemicznego, energetycznego a w pewnych rejonach maszynowego przy równoczesnym pozostawaniu w tyle przemysłu tekstylnego, szklarskiego, porcelanowego itp. Koncentracja przemysłu i zmiany strukturalne pozwoliły łatwiej ominąć trudności, wiążące się z odpływem kwalifikowanej siły roboczej.

3. Zmiany ludnościowe. Okres lat 1947-1950 przedłużający się prawdopodobnie nawet do r. 1953 był okresem pewnej stagnacji ludnościowej, kiedy pomimo silnego przyrostu naturalnego, występujący odpływ ludności spowodował miejscami spadek ogólnej liczby mieszkańców, a w każdym razie jedynie nieznaczny jej wzrost na całym obszarze Pogranicza /tabela 6 i 7/. Ostatecznie pierwotnie planowane zaludnienie Pogranicza - 2,5 mil. mieszkańców zostało osiągnięte dopiero po r. 1950. Ostatnio osiągnięto 71% stanu zaludnienia z r. 1930 a niemal 80% stanu z końca wojny. Ostateczny wzrost w stosunku do r. 1947 a więc do okresu kiedy w zasadzie zakończyły się wysiedlenia ludności niemieckiej, wyraził się wskaźnikiem 116%. W żadnym z regionów liczba ludności nie przekroczyła stanu przedwojennego, zmieniła się natomiast ich kolejność jeśli idzie o liczbę ludności. Wprawdzie najludniejsze pozostały Wschodnie Czechy mające najwyższy udział czeskiej ludności autochtonicz-

http://rcin.org.pl

Ryc. 7. Zmiany w rozmieszczeniu ludności Czechosłowacji w latach 1947-1955 (wg M. Blažka)

http://rcin.org.pl

http://rcin.org.pl

nej /region 4/ z zaludnieniem o 170 tys.mniejszym od przedwojennego /wskaźnik 80/, ale o ile stojące na następnych miejscach regiony północno-zachodnie /1, 2 i 3/ różniły się w r. 1930 nieznacznie o tyle teraz zdecydowanie na czoło wysuwają się najbardziej uprzemysłowione Czechy Północno-Zachodnie /liczba ludności o 180 tys. mniejsza niż w r. 1930 - wskaźnik 77/, dalej region 3 /o 230 tys. mniej - wskaźnik 70/ a dopiero na czwartym miejscu region Czech Zachodnich /o 340 tys. mniej - wskaźnik 57/. Na ostatnich dwóch miejscach pozostały regiony południowe Czech /ludność o 115 tys. mniejszy - wskaźnik 62/ i Moraw /o 40 tys. mniej - wskaźnik 78/.

Porównując poszczególne regiony pod względem stopnia zasiedlenia stwierdzić możemy, że w zasadzie kolejność jaka istniała w r. 1947 utrzymała się także w 1959 r. Wschodnie Czechy, które w latach 1950-1959 miały najwyższy wskaźnik wzrostu, wysunęły się na pierwsze miejsce, wyprzedzając Południowe Morawy, gdzie dla odmiany dynamika rozwojowa była bardzo słaba. Kolejność pozostałych czterech regionów /2, 3, 6, 1/ utrzymuje się w latach powojennych bez zmian, tyle że ostatnio silniejszy rozwój ludnościowy Czech Zachodnich sprawia iż znacznie zmniejszył się odstęp, dzielący ten region od Południowych Czech, które wskutek słabej dynamiki pozostają coraz bardziej w tyle poza regionem trzecim /ryc.7/.

Przestrzenny obraz zmian w zasiedleniu Czechosłowacji w ciągu ostatnich lat daje mapka, wskazująca na znaczne zmiany ludnościowe przede wszystkim w Słowacji. Jednakże również na ziemiach czeskich znacznym przyrostom w wielu powiatach przygranicznych /zwłaszcza we Wschod-

http://rcin.org.pl

nich Czechach i na Śląsku - zapewne wpływ rozbudowy Ostrawy/ oraz w regionach wielkich miast - towarzyszą ubytki ludności zarówno w głębi kraju jak i w niektórych powiatach Pogranicza /zwłaszcza na południu i zachodzie/.

Procesy te w zasadzie prowadziły do zmniejszenia różnic w zaludnieniu, a jeśli porównamy ryc.2, 6 i 8 także do odtworzenia w pewnym sensie układu przedwojennego. Bezpośrednią porównywalność map utrudnia niestety różny obszar oraz różny podział administracyjny /ryc.8/.

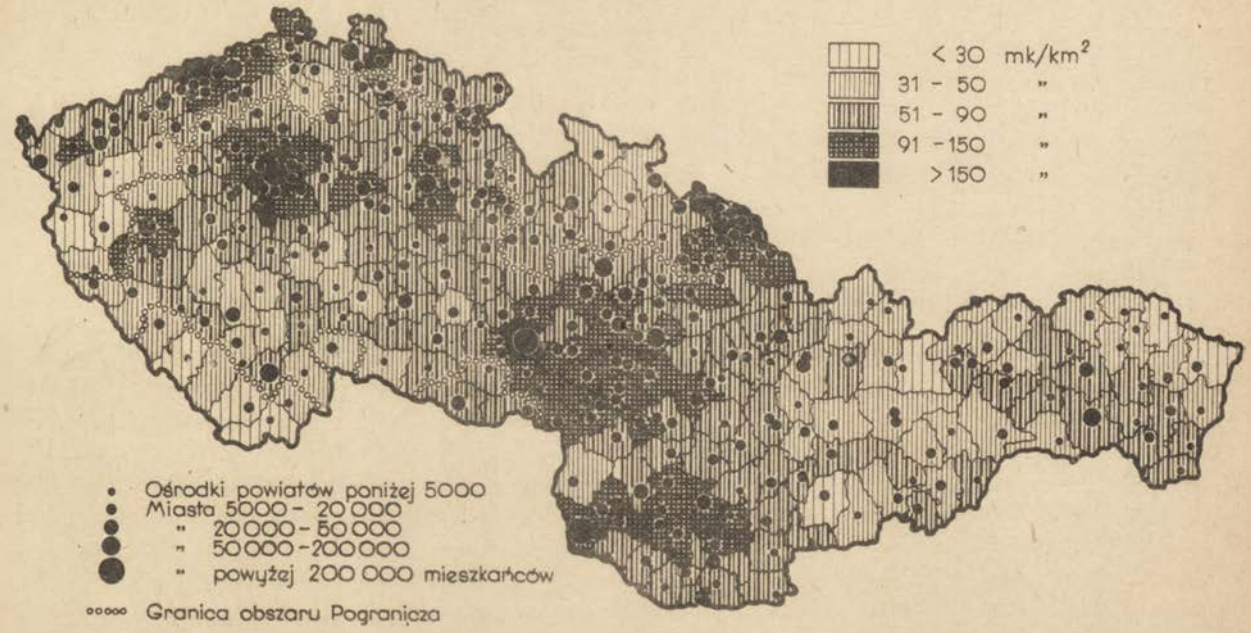
Analizując dynamikę rozwoju ludności należy rozróżnić dwa jej elementy - przyrost naturalny i migracje. W związku z napływem młodej ludności na obszar Pogranicza - przyrost naturalny kształtował się tu w zasadzie dość wysoko jak o tym świadczy porównanie krajów pogranicznych z krajem praskim.

T a b e l a 9

Ruch naturalny ludności w wybranych krajach czeskich /na 1000 mieszkańców/

Kraj	Rok	Małżeństwa	Urodzenia	Zgony	Przyrost naturalny
Ziemie czeskie ogółem /bez Słowacji/	1930-34	8,8	17,5	13,2	4,3
	1950-54	8,9	19,6	11,0	8,6
	1957	6,6	16,3	10,4	5,9
	1958	7,2	14,8	9,8	5,0
Kraj karlowarski	1957	7,5	23,1	7,1	16,0
	1958	8,2	19,9	6,4	13,5

http://rcin.org.pl

Ryc. 8. Gęstość ludności i rozmieszczenie miast w Czechosłowacji w 1956 r. (wg M. Blažka)

http://rcin.org.pl

http://rcin.org.pl

Tabela 9 - c.d.

Kraj	Rok	Małżeństwa	Urodzenia	Zgony	Przyrost naturalny
Kraj ustecki	1957	6,8	17,3	9,1	8,2
	1958	7,5	15,8	8,4	7,4
Kraj liberecki	1957	6,2	15,4	9,5	5,9
	1958	6,6	13,9	9,3	4,6
Kraj praski	1957	5,9	14,0	12,7	1,3
	1958	6,4	12,9	11,8	1,1

Źródło: Statistická ročenka Republiky Československé 1958 i 1959.

Zarówno kraj ustecki i liberecki, jak zwłaszcza położony w całości w strefie Pogranicza kraj karlowarski wykazywały znacznie większą dynamikę ruchu naturalnego ludności, aniżeli sąsiedni kraj praski, gdzie przyrost naturalny był bardzo nieznaczny. Przykład kraju karlowarskiego świadczy o tym, że przyrost naturalny systematycznie spada, na co przede wszystkim wpływa zmniejszenie rodności.

W przeciwieństwie do silnego przyrostu naturalnego bilans migracji był w kraju karlowarskim stale ujemny, przy czym saldo migracji było w ostatnich latach znacznie mniejsze aniżeli w r. 1950. Ważny jest również fakt, że ogólna ruchliwość ludności, wyrażana sumą napływu i odpływu, wykazała wyraźną tendencję malejącą, świadcząc o postępie procesów imigracyjnych. Pod względem wysokości współczyn-

http://rcin.org.pl

Tabela 10

Ruch ludności w kraju karlowarskim w latach 1950-1957
/na 1000 mieszkańców/

Rok	Ruch naturalny			Ruch migracyjny			Przyrost rzeczywisty
	Urodzenia	Zgony	Przyrost	Napływ	Odpływ	Saldo	
1950	32,8	10,2	22,6	52,9	64,7	-11,8	10,8
1951	29,9	8,9	21,0	52,8	69,3	-16,5	4,5
1952	27,7	7,9	19,8	47,7	52,9	-5,2	14,6
1953	25,9	7,4	18,5	49,9	42,7	7,2	25,7
1954	24,5	7,4	17,1	53,6	55,5	-1,9	15,2
1955	24,4	7,1	17,3	48,4	48,3	0,1	17,4
1956	22,9	6,9	16,0	39,5	41,3	-1,8	14,2
1957	23,1	7,1	16,0	32,1	35,3	-3,2	12,8

Źródło: R.Jelínková - Demografický profil Karlovarského kraje

http://rcin.org.pl

Tabela 11

Migracje ludności w wybranych krajach Czechosłowacji w latach 1956-1958 /na 1000 mieszkańców/

Kraj	1956			1957			1958		
	Napływ	Odpływ	Saldo	Napływ	Odpływ	Saldo	Napływ	Odpływ	Saldo
Czechosłowacja ogółem	0,1	0,2	-0,1	0,1	0,2	-0,1	0,1	0,1	-0,0
Czechy	2,5	1,9	0,6	2,1	1,4	0,7	2,1	1,4	0,7
Słowacja	4,2	6,1	-1,9	3,1	5,0	-1,9	3,1	4,8	-1,7
Karlowarski	39,5	41,3	-1,8	31,7	34,4	-2,7	30,3	30,0	0,3
Ustecki	21,4	20,4	1,0	18,9	17,3	1,6	18,5	16,1	2,4
Liberacki	20,3	23,0	-2,7	18,7	18,1	0,6	16,8	16,2	0,6
Pilzneński	15,3	15,1	0,2	13,0	13,6	-0,6	12,6	12,3	0,3
Brneński	12,4	13,2	-0,8	11,0	12,0	-1,0	10,1	11,1	-1,0
Ostrawski	17,2	11,4	5,8	14,6	9,2	5,4	14,0	7,9	6,1
M.Praga	18,1	14,0	4,1	18,0	11,8	6,2	15,7	11,6	4,1
M.Bratysława	27,6	21,5	6,1	25,0	15,9	9,1	23,0	15,3	7,7

Źródło: Statistická ročenka Republiky Československé 1958, 1959

ników kraj karlowarski był wyjątkiem o czym świadczy porównanie z innymi krajami. Nawet kraje liberecki i ustecki, choć również odznaczające się dużą ruchliwością, wyraźnie ustępowały mu pod tym względem. O skali ruchów migracyjnych krajów Pogranicza świadczy porównanie ich z silnie uprzemysławianym regionem Ostrawy czy największymi miastami republiki.

Jak wynika ze studiów nad migracjami wewnętrznymi w Czechosłowacji mają one wyraźne tendencje malejące, a zatem trend notowany w krajach Pogranicza odpowiada trendowi ogólnokrajowemu[4].

Analiza kierunków wskazuje, że główne masy ludności wędrują pomiędzy krajami sąsiednimi, natomiast w miarę wzrostu dystansu maleje liczba migrantów. I tak na przykład w r. 1957 najwięcej osób przybyło do kraju karlowarskiego z kraju pilzneńskiego, usteckiego /po 1,4 tys./ i praskiego /1,1 tys./,przy czym te same kraje wyróżniały się jeśli idzie o odpływ ludności z kraju karlowarskiego /1,5 tys., 1,8 tys. i 2,1 tys./. Dla kraju usteckiego najważniejszymi partnerami wymiany były: kraj praski /napływ 2,3 tys., odpływ 2,9 tys./, karlowarski /1,8 i 1,4 tys./, liberecki /po 1,5 tys./ i m. Praga /1,2 i 1,4 tys./. W obu tych krajach dość znaczne były również salda dodatnie z imigracji ze Słowacji /w kraju karlowarskim +800 osób, w kraju usteckim +900 osób/. W ogóle kraje czeskiego Pogranicza charakteryzowały się w ostatnich latach stratami migracyjnymi na rzecz starych ziem czeskich, kompensowymi częściowo nabytkami ze Słowacji. Kraj karlowarski na przykład stracił wskutek wędrówek w latach 1950-1954 8,8 tys.mieszkań-

http://rcin.org.pl

ców. Na tę liczbę składało się ujemne saldo z krajami czeskimi /-14,9 tys./ i dodatnie ze Słowacją /+6,1 tys./[42].

Ruchy migracyjne powodują zmianę struktury narodowościowej terenów Pogranicza. W szczególności rośnie udział ludności słowackiej. Dane spisu z r. 1950 podawały w kraju karlowarskim następującą strukturę narodowościową: 72% Czechów /w poszczególnych powiatach 51-86%/, 12% Słowaków /7-24/, 0,5% Ukraińców i Rosjan /0,3-0,8/, 0,3% Polaków /0,2-0,4/, 14,1% Niemców /1,2-34,9/, 0,6% Węgrów /0,1-1,4/ i 0,8% innych i niewiadomych /0,5-1,2/. Przytaczająca te dane R.Jelinkova ocenia udział Słowaków w przyroście rzeczywistym lat 1950-1957 na 40%, a w konsekwencji procent ich w r. 1957 szacuje na prawie 15%.

Specjalną uwagę należy poświęcić miastom Pogranicza, gdyż ze względu na słabsze gleby i silne uprzemysłowienie tych obszarów, właśnie miasta odznaczały się silniejszą dynamiką ludności, stając się węzłowymi punktami procesu zasiedlania. Powyżej zestawiono liczbę ludności największych 16 miast Pogranicza.

Na Pograniczu ani przed wojną ani obecnie nie było dużych miast. Największe z nich /Liberec i Ustí/ nieznacznie przekraczały 70 tys. mieszkańców. Należy stwierdzić iż punktem szczytowym dla rozwoju większości miast był r. 1930 /w rzeczywistości prawdopodobnie r. 1938/ a spadek ludności rozpoczął się w momencie aneksji terenów sudeckich przez hitlerowską Rzeszę. W związku z odpływem ludności czeskiej spadek ten był szczególnie silny w miastach, gdzie dawniej koncentrowało się więcej ludności czeskiej. W pięciu miastach zanotowano wzrost ale jedynie w Moście wzrost ten był

http://rcin.org.pl

Tabela 12

Liczba ludności największych miast Pogranicza czeskiego w latach 1921-1959 /w tysiącach/

Miasto	1921	1930	1939	1947	1950	1959
Liberec	67,4	76,2	69,2	52,8	56,9	68,5
Ústí n.L.	63,8	70,3	67,1	56,3	56,9	66,7
Karlove Vary	45,5	53,9	53,3	30,9	36,3	44,6
Opava	43,8	48,2	47,6	30,2	35,6	43,9
Teplice	43,4	47,4	26,3	22,8	35,5	40,1
Most	28,2	30,2	36,5	33,5	26,5	40,2
Děčín	40,2	45,2	35,5	30,8	35,6	36,2
Chomutov	28,0	33,3	33,5	26,7	28,8	34,1
Jablonec	26,9	34,0	28,8	23,1	23,1	26,5

http://rcin.org.pl

Znojmo	22,1	26,7	25,0	19,7	21,7	23,4
Krnov	21,1	23,5	25,5	16,3	18,7	22,5
Šumperk	16,0	18,7	15,6	12,3	17,2	22,1
Litvinov	19,4	19,9	13,5	19,3	21,6	21,9
Cheb	32,7	32,9	35,5	14,5	18,7	21,4
Varnsdorf	20,3	22,6	21,2	15,7	15,0	15,7
Aš	19,5	22,9	23,1	11,4	10,8	10,5
O g ó ł e m	538,3	605,9	541,3	416,3	458,9	538,3

Źródła: Dane dla r. 1939 według A. Bohmanna - Das Sudetendeutschtum in Zahlen, dla r. 1947 według Seznám obcí w zemich Českých podle správného rozdelení z 1 února 1949, Praha 1949, a dla pozostałych lat według Statisticka Rocenka Republiky Československé 1957 i 1959.

http://rcin.org.pl

poważniejszy. Oczywiście w r.1947 liczba ludności wszystkich miast poważnie spadła /wyjątkiem był uprzemysłowiony w czasie wojny Litvinov/ i dla niemal wszystkich miast w tym właśnie roku zanotowano minimalną liczbę mieszkańców. W latach 1947-1959 poza peryferyjnie leżącym Asem, którego liczba mieszkańców systematycznie malała, zaludnienie miast rosło. Należy zwrócić uwagę, iż minimum krzywej ludnościowej w dwu miastach wypadło na r. 1950; były to górniczy Most ze względu na planowane przeniesienie całego miasta w inne miejsce i ośrodek przemysłu tekstylnego leżący na samej granicy z NRD - Varnsdorf /w pow. Rumburk/.

T a b e l a 13

Zmiany w zaludnieniu największych miast czeskiego Pogranicza w latach 1930-1959 /indeksy zmian/

Miasto	1930	1939	1947	1950	1959
Liberec	100	91	69	75	90
	144	131	100	108	131
Usti n.Łabą	100	95	80	81	95
	125	119	100	103	119
Karlowe Wary	100	99	57	67	83
	174	173	100	118	144
Opawa	100	99	64	74	91
	160	158	100	128	145
Cieplice	100	56	50	75	85
	208	115	100	156	190

http://rcin.org.pl

Tabela 13 - c.d.

Miasto	1930	1939	1947	1950	1959
Most	100	121	111	88	133
	90	109	100	79	130
Děčin	100	79	68	79	80
	147	115	100	115	118
Chomutov	100	101	81	87	102
	126	127	100	108	128
Jablonec	100	85	68	68	78
	147	138	100	100	125
Znojmo	100	94	74	81	88
	136	127	100	111	119
Krnov	100	109	79	80	96
	144	156	100	115	136
Šumperk	100	83	66	92	118
	153	127	100	140	180
Litvinov	100	68	97	109	110
	103	70	100	112	113
Cheb	100	108	44	57	65
	238	262	100	129	148
Varnsdorf	100	94	69	66	70
	144	135	100	96	100
Aš	100	101	50	47	46
	201	207	100	95	92
Ogółem	100	89	69	76	89
	146	130	100	110	129

http://rcin.org.pl

Porównując wskaźniki rozwoju ludności największych miast ze wskaźnikami dla ogółu ludności /tabela 7/ stwierdzamy, iż zarówno w stosunku do r. 1930 jak i w stosunku do r.1947 miasta wykazywały znacznie wyższy stopień zasiedlenia. Dotyczy to niemal wszystkich miast zamieszczonych w tabeli. Do nielicznych wyjątków należały: wyżej wspomniany Aš, Cheb w którym nie udał się eksperyment z osiedleniem ludności cygańskiej a w r. 1947 także Teplice i Karlove Vary, przy czym w tym ostatnim mieście wskaźnik nawet w r. 1947 był wyższy niż w całym regionie Czech Zachodnich.

Obecnie jedna czwarta analizowanych miast przekroczyła przedwojenną liczbę mieszkańców /Most, Šumperk, Litvinov, Chomutov/, następne cztery zbliżają się do stanu z r. 1930 mając wskaźniki powyżej 90 /Liberec, który ma więcej mieszkańców niż w r. 1939; Krnov, Usti, Opava/, wśród dalszych pięciu ze wskaźnikami 78-88 Děcin i Teplice przekroczyły stan z r. 1939 a jedynie trzy mają wskaźniki poniżej 70 /Varnsdorf, Cheb i Aš/.

Dynamice ludności miast w ostatnich latach poświęcono szereg artykułów w literaturze czechosłowackiej[43]. Przede wszystkim stwierdzono tam iż wprawdzie największe względne wzrosty wykazywały miasta rejonu Ostravy i Słowacji, to jednak również szereg miast pogranicznych zaliczano do czołówki /zwłaszcza ośrodki przemysłowe - Most i Šumperk/. W latach 1954-1958 miasta czechosłowackie rosły głównie w wyniku przyrostu naturalnego /miasta liczące ponad 10 tys.mieszkańców 6 °/oo a średnio ludność kraju 10 °/oo/ trzykrotnie przewyższającym przyrost migracyjny /+2 °/oo/. Dotyczy to również miast Pogranicza, gdzie odpowiednie współczynniki wy-

http://rcin.org.pl

niosły 8,9 °/oo i 2 °/oo. W latach tych jedynie dwa /Litvinov i Teplice/ z pośród 23 miast Pogranicza, liczących powyżej 10 tys.mieszkańców - wykazały nieznaczny ubytek ludności, spowodowany przewagą ujemnego salda migracyjnego nad przyrostem naturalnym. Z pozostałych miast 9 miało ubytki migracyjne /zwłaszcza Litomierzyce - 4,6 °/oo rocznie, Szternberk - 4,3 °/oo, Zatec - 4,1 °/oo, Decin - 4,0 °/oo przy czym w tym ostatnim było to konsekwencją odpływu z okolicznych wsi, należących administracyjnie do miasta/ kompensowane z nadwyżką wysokim przyrostem naturalnym, nierzadko przekraczającym 10 °/oo rocznie /w 9 miastach/. Najwyższy przyrost rzeczywisty /+ 38,3% rocznie/ wykazał Most, który znajdował się pod tym względem na drugim miejscu w Republice /za Przibramem + 62 °/oo/. Wynikało to z bardzo silnego napływu ludności /+ 28,8 °/oo/ zwłaszcza z okolicznych wsi, likwidowanych w związku z rozszerzaniem frontu odkrywkowej eksploatacji węgla brunatnego. Przewiduje się, że w wyniku tych przemian w strukturze osadniczej zagłębie Most osiągnie 100 tys. mieszkańców już w r. 1965.

Analiza pochodzenia terytorialnego imigrantów wykazała, podobnie jak to miało miejsce z kierunkami migracji do całych krajów, znaczną przewagę migracji lokalnych. Do miast północno-zachodnich /połowa wszystkich miast pogranicznych o zaludnieniu powyżej 10 tys. mieszkańców niemal 57% imigrantów napływało z własnego kraju, prawie 37% z innych krajów czeskich a 6,5% ze Słowacji przy czym udział imigrantów słowackich był tu szczególnie wysoki. Największy udział imigrantów ze Słowacji zanotowano w latach 1954-1958 w Varnsdorfie /12%/, dokąd przybywały młode dziewczęta do pracy w przemyśle tekstylnym oraz w Chomutovie /9%/.

http://rcin.org.pl

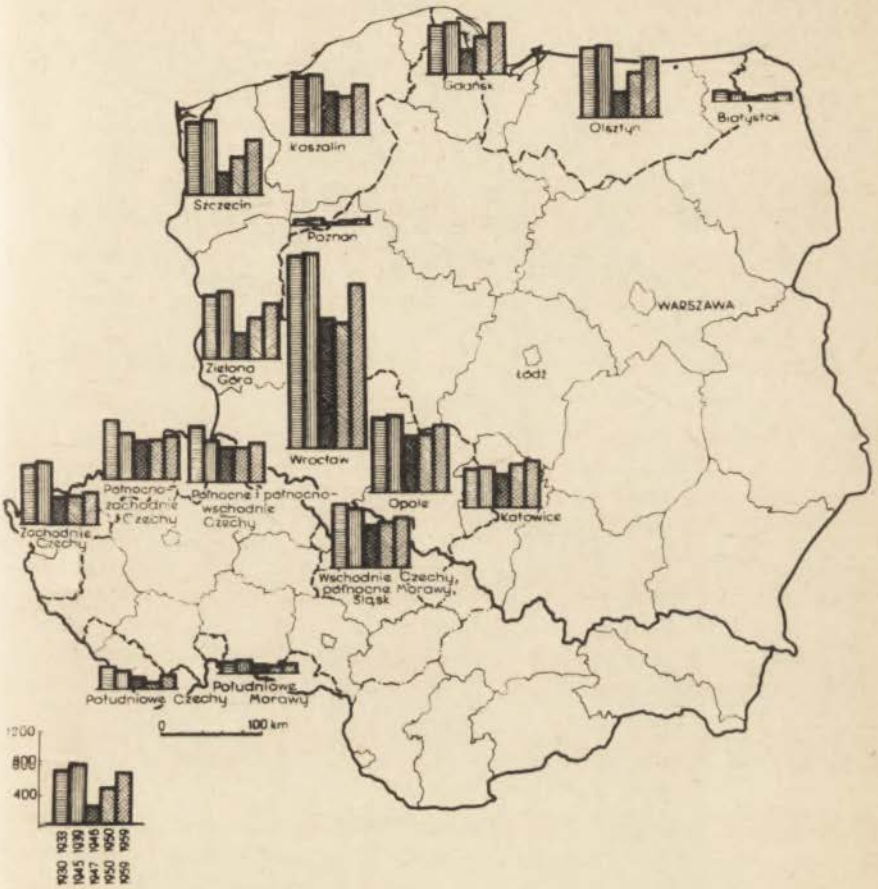
Stwierdzić zatem należy iż na względnie szybsze tempo zasiedlania miast pogranicznych wpływał również bieżący napływ ze wsi Pogranicza, co świadczy o sile atrakcyjnej bardziej zagospodarowanych miast, drenujących w ten sposób wieś.

V. Główne problemy czeskiego Pogranicza w porównaniu z polskimi Ziemiami Odzyskanymi

W pierwszej fazie zasiedlania Czesi byli w korzystniejszej sytuacji, ponieważ obszar Pogranicza, nie był zniszczony, a zagadnienie odległości nie odgrywało większej roli gdyż wszędzie było stosunkowo blisko z terenów centralnych skąd rekrutowali się osiedleńcy. Tereny Pogranicza nie były jednym zwartym masywem ale rozdzielone były na szereg części. Silne uprzemysłowienie terenu pozwalało w warunkach znacjonalizowanej gospodarki na szybkie przejęcie kluczowych zakładów, a tym samym większą kontrolę procesów ekonomicznych i społecznych. Do czynników korzystnych należy również zaliczyć rozproszenie ludności miejscowej stanowiącej zresztą wyższy odsetek, w różnych częściach Pogranicza oraz fakt, że obszar ten wchodząc w okresie międzywojennym w skład Republiki powiązany był wieloma węzłami z resztą kraju.

Z drugiej strony stosunkowo niewielkie zniszczenia wojenne w Czechosłowacji były czynnikiem ograniczającym ruchliwość ludności. Czesi nie dysponowali potężną masą repatriantów ani tak znacznymi nadwyżkami ludności zbędnej na wsi. Poważną rezerwą dysponowała wprawdzie Słowacja, ale jak wynika z danych tabeli 4 osadnicy ze Słowacji stanowili zaledwie około 5% mieszkańców terenów pogranicznych w r.1947,

http://rcin.org.pl

Rozwój ludnościowy Pogranicza Czeskiego
i Ziem Odzyskanych Polski w latach 1930/33-1959

http://rcin.org.pl

http://rcin.org.pl

a dopiero później udział ich stopniowo wzrastał.

W konsekwencji podstawowa masa nowych mieszkańców przybyła tu z głębi Czech, przy czym stosunkowo wysoki stopień uprzemysłowienia reszty kraju i brak rażących kontrastów między stanem zagospodarowania Pogranicza a reszty kraju sprawiał, że ludność przybywająca tu nie przybywała w tak różne środowisko jak na przykład chłopi kieleccy zasiedlający miasta pomorskie.

Można zatem mniemać, że start do zasiedlania obszarów poniemieckich był w Czechosłowacji lepszy. Tym niemniej, mimo iż w r. 1946 wskaźnik zasiedlenia polskich Ziem Odzyskanych był niższy niż wskaźnik dla czeskiego Pogranicza w r. 1947 /57 wobec 61/ to jednak już w r. 1950 wskaźnik dla Ziem Polskich był wyższy /67 wobec 62/ a w r. 1958 rozpiętość jeszcze wzrosła /polskie Z.O. 84 a Pogranicze czeskie w r. 1959 - 71/. Działo się to pomimo iż w ogólnym bilansie ludnościowym naszego kraju Ziemie Odzyskane stanowią większą część /ok. 26%/ aniżeli Pogranicze w Czechosłowacji /ok. 20%/.

Wyjaśnienia tych różnic szukać należy przede wszystkim w znacznie silniejszej dynamice ruchu naturalnego w Polsce. W obu krajach po pierwszej fazie zasiedlenia dopływ ludności z głębi kraju w zasadzie ustał a głównym składnikiem przyrostu rzeczywistego stał się przyrost naturalny, znacznie wyższy w Polsce aniżeli w Czechosłowacji. W województwie szczecińskim na przykład współczynnik urodzeń spadał z 48,9 °/oo w r. 1950 do 34,2 °/oo w r.1958 /przyrost naturalny 36,5 °/oo do 27 °/oo/; w tym samym czasie odpowiednie dane dla kraju

http://rcin.org.pl

karlowarskiego wynosiły: urodzenia - 32,8 °/oo i 19,9; przyrost naturalny - 22,6 °/oo i 13,5 °/oo.

W zasadzie można stwierdzić znaczną zbieżność głównych problemów stojących przed obu porównywanymi obszarami. Przemysł został odbudowany i rozbudowany, przy czym zmienił się jego profil. Natomiast na poważne trudności napotyka ciągle rolnictwo oraz mniejsze miasta, nie pełniące w należytym stopniu roli ośrodków obsługi rolniczego zaplecza. W związku z położeniem nacisku na przemysł, nie zaktywizowano dostatecznie uzdrowisk i wczasowisk, które nie osiągnęły poziomu przedwojennego.

Brak szczegółowych danych uniemożliwia bardziej szczegółowe porównanie, wydaje się jednak, że dalsze studia porównawcze są ze wszech miar pożądane.

O D N O Ś N I K I

1 Československa Statistika, Sv.98. Sčitáni Lidu 1930. Por. również Statisticka prirucka Republiky Československé IV Praha 1932. Dane spisu wykorzystane były przy opracowaniu wielkiego "Atlasu Republiky Československé" pod red. J.Pantoflicka /Praha Orbis 1935/.

2 Statistik des deutschen Reichs, Bd 552, 1. Volkszählung 1939, Berlin 1943 /dane w podziale powiatowym/ i Bd 550, Berlin 1941 /dane w podziale gminnym/.

3 Československa Statistika. Svazek 184, Řada VI, Sčitáni Lidu 22.IV.1947, Sešit 15, Praha 1951.

http://rcin.org.pl

4 np. Statisticka Ročenka 1957, 1958, 1959. W r. 1958 i 1959 dane ludnościowe opublikowano osobno w wydawnictwie pt. Demograficka Příručka.

5 Urząd ten pod nazwą "Osidlovací úřad a fond národní obnovy" zajmował się zasiedlaniem terenu Pogranicza oraz administrowaniem pozostałego mienia. Urząd został zlikwidowany w r. 1948 przy czym tę drugą funkcję przejęło Ministerstwo Finansów.

6 M.Blažek - Dosavadni výsledky osidlování v pohranici, maszynopis referatu /s.13/, udostępniony przez autora.

7 Z tych ostatnio opublikowała swe opracowanie R.Jelínková - Demograficky profil Karlovarského kraje, Demograficky sbornik 1959,Praha 1959, s.165-186. Szereg prac pozostało niestety w maszynopisie.

8 M.Blažek - Dosídlování Toužimska, Sbornik Československé společnosti zeměpisné, 60, Praha 1955, no.4, s.264-271.
V.Matousek - K otázce zemědělské nedosídlenosti, Sbornik Čsl.spol.zem., 63, Praha 1958, No.4, s.323-328.
K.Jelínková - Demograficky profil karlovarského kraje. Demograficky Sbornik 1959,Praha 1959, s.165-186.

9 M.Blažek - Hospodářský zeměpis Československa, Praha 1958, s.412. Po opracowaniu niniejszego studium ukazał się znacznie obszerniejszy podręcznik V.Hauflera, J.Korčaka i V.Krála - Zeměpis Československa, Praha 1960, s.667.

10 C.Votrubec - Vývoj československých měst w letech 1950-1956. Sbornik csl. společnosti

http://rcin.org.pl

zeměpisné, 63, Praha 1958, No.2, s.137-147.
C.Votrubec - Podíl přirozeného přírůstku a migrace na růstu měst Československa w letech 1954-1958; Geograficky Časopis, 11, Bratislava 1959, No.2, s.111-136.
R.Jelínkova - Růst československých měst w letech 1921-57, Statisticky obzor 1957, s.485-496.
C.Votrubec, J.Mareš - Změny v průmyslu středních a severních Čech za posledních třicet let, Sborn.Česk.spol.zeměp., 64, Praha 1959, č.2, s.126-142.
J.Korčak - Vnitřni migrace v Československu, Recueil d'articles scientifiques publies en l'honneur de l'académicien A.S.Bechkov, Sofia 1959, s.55-64.
R.Jelínková, V.Srb - Hlavní tendence vnitřního stěhování v Československu, Statisticky Obzor, 1956, z.8, s.354-363.
Z.Pavlik - Tendence stěhování obyvatelstva v Československu v poslednich letech, Sbornik čsl.spol.zem., 64, Praha 1959, No4, s.324-337.
C.Votrubec - Stěhování do větších měst středních a severních Čech w letech 1954-1958,Sborn československ.spol.zeměp., 65, Praha 1960, č.1,s.21-28.

11 Wykaz opracowań z zakresu badań społeczno-ekonomicznych wsi zawiera bibliografia V.Lamsera opublikowana jako z.24 wydawnictw powielanych przez Kabinet pro studium hospodarskeho a sociálního vývoje v zemědělství ČSAZV /Praha 1959, s.131, 592 poz./.
W literaturze polskiej sprawozdanie o czechosłowackich badaniach opublikował A.Żabko-Potopowicz /Socjologia wsi w Czechosłowacji, Agronomia Społeczna i Szkolnictwo Rolnicze, 5, 1935, No.2/.

http://rcin.org.pl

12 Otázky zemědělské mládeže. Vyzkum základnich problemů rozvoje kulturní činnosti na vesnici se zvlástnim zretelem k pohranici. Wyd. powielane. Kabinetu pro studium hospodarskeho a sociálního vývoje v zemedelstvi ČSAZV, Praha 1958, z.10, s.408.

13 Powiaty Pogranicza podzielono na trzy kategorie, z których pierwsza obejmuje powiaty najsilniej zaktywizowane. Urząd Planowania Regionalnego objął swymi analizami najpierw powiaty zaliczone do trzeciej kategorii. Opracowanie wykonano na razie dla pow. Touzim, Podborany, Tachov, Horsovský Týn, Stribro, Marianske Lázne, Cheb, As, Prachatice, Vimperk, Kaplice i Č.Krumlov.

14 Por.Československý časopis historický, Praha 1959, No.2, s.397.

15 Por.Przegląd Zachodni, 15, Poznań 1959, No. 3, s.252-260.

16 Przy okazji recenzji z poświęconej Niemcom sudeckim części obszernego studium "Das östliche Deutschland" - A. Šnejdarek zapowiada odrębną publikację na temat rozwoju Pogranicza po wysiedleniu Niemców /Przegl. Zachodni, 15, 1959, z.5, s.232/.

17 J.Sobczak - Przegląd ważniejszych ośrodków tzw. Ostforchung w NRF, Przegląd Zachodni, 15, 1959, No.2, s.439-460.
Por.również J.Sobczak - Hitlerowcy we władzach naczelnych rewizjonistycznych organizacji przesiedleńców sudeckich, Przegl. Zachodni, 16, 1960, No.2, s.349-353.

18 Oprac.zbiorowe Göttinger Arbeitskreis - Das östliche Deutschland.Ein Handbuch,Würzburg 1959, s.1013.

http://rcin.org.pl

19 A.Bohmann - Das Sudetendeutschtum in Zahlen. Handbuch über den Bestand und die Entwicklung der sudetendeutschen Volksgruppe in den Jahren von 1910 bis 1950. Die kulturellen, soziologischen u. wirtschaflichen Verhältnisse im Spiegel der Statistik, München 1959, s.283. Ostatnio tenże autor zajmował się ruchem ludności w Czechach w latach 1847-1947 /Bevölkerungsbewegungen in Böhmen 1847-1947 mit besonderer Berücksichtigung der Entwicklung der nationalen Verhältnisse. München 1958, s.27 + 320, Wissensch. Mat. zur Landeskunde d. böhmischen Länder,3/.

20 Sudetendeutscher Atlas. Opr.pod red. E.Meynena przez E.Bachmanna, A.Hammerschmidt, K.Obersdorffera, R.Raschhofera, E.Schvarza i W.Weizäckera. München 1955 /II wyd./.

21 E.Wańke-Dąbrowski - Wysiedlenie Niemców czeskich i kolonizacja Sudetów. Przegl.Zach., 2, 1946, z.1, s.155-159.
M.Straszewski - Technika i osiągnięcia czeskiej akcji osiedleńczej, Przegl.Zach., 3, 1947, z.2, s.176-181 /referuje pracę J.Kořatki - Zemedelska osidlovaci politika v Pohranici, Praha 1946, s.98/.
M.Straszewski - Czeskie Pogranicze po dwóch latach, Przegl.Zach, 5, 1949, z.5/6, s.531-540 /referuje prace M.Kreysy - Ceske pohranici, Praha 1947, s.46 oraz J.Kořatki - La reforme agraire en Tchécoslovaquie, Prague 1948, s.40/.
Ostatnio w 2/1960 zeszycie Przeglądu Zachodniego ukazało się szereg artykułów na temat Czechosłowacji, m.in. notatka L.Kosińskiego - Z problematyki czeskiego pogranicza /s.347-349/.

http://rcin.org.pl

Po przygotowaniu artykułu ukazała się polska monografia geograficzna Czechosłowacji pióra znawcy tego kraju - Profesora A.Wrzoska /Czechosłowacja. PWN Warszawa 1960, s.266/.

22 Ogólny obszar ziem zabranych przez Niemców /28.643 km^2/ podano według urzędu statystycznego; suma powierzchni poszczególnych terytoriów podana według źródeł niemieckich /A. Bohmann - Das Sudetendeutschtum in Zahlen, München 1959 - na s.125/ daje liczbę wyższą - 28 943 km^2, H.Batowski w swym studium o zmianach terytorialnych kraju /Terytorium państwowe Czechosłowacji, Przegl.Zach,1950, z.5/6, s.452-462/ mówi o oderwaniu od Czech 29 009 km^2 a wreszcie Historicky atlas revolučního hnuti /Praga 1956/ podaje terytorium utracone Czech na 28 645 km^2 /29 508 w tym Zaolzie 863/.

23 Powyższe zestawienie, oparto na wykazach, którymi posługuje się Státni Úrad Statisticky w Pradze. Jednostki terytorialne wg. stanu z r.1953 a więc przed reformą podziału administracyjnego jaką przeprowadzono w r.1960.

24 Rozmieszczenie ludności Czechosłowacji w r. 1930 omówił szczegółowo J.Pohl - Densité de la Population dans la République Tchécoslovaque, Travaux Géographiques Tchèques 12, Praha 1931, s.79, mapa.

25 Przyznają to źródła niemieckie /G.Peters - Der neue Herr von Böhmen, Berlin 1927; cyt. według A.Bohmanna op.cit./

26 A.Bohmann /op.cit./.

27 W tym 583 tys. wytrwało w czeskiej narodowości a 30 tys. wróciło do niej po wojnie

http://rcin.org.pl

/Volksdeutsche w Cieszyńskim/ - według cyt. referatu M.Blažka.

28 Plan przedstawiono według opracowań M.Kreysy i J.Kotatki, zreferowanych przez M.Straszewskiego /op.cit./ oraz według cytowanego referatu M.Blažka.

29 Liczbę Czechosłowaków przebywających poza granicami kraju w końcu r. 1945 oceniano na ponad 2 mil. w tym 830 tys. Czechów i 1230 tys.Słowaków. Z liczby tej najwięcej osób przebywało w USA - 1050 tys., następnie na Węgrzech - około 480 tys., Jugosławii - 130 tys., ZSRR - 70 tys., Rumunii, Austrii i Polsce - po 60 tys. /Statistická Příručka Československé Republiky 1948/.

30 M.Blažek. Dosavadni výsledki ... /op.cit./.

31 J.Kotatko - La reforme agraire ... /op.cit./

32 M.Blažek - Hospodářsky zeměpis Československa /op.cit./.
M.Jerzak - Rozwój rolnictwa we współczesnej Czechosłowacji. Przegl.Zach., 16, 1960, No. 2, s.266-280.

33 Informacje lokalne władz

34 Dosídlení Pohraničí; wyd.Ministerstwa Rolnictwa i Leśnictwa Praha 1958, Książeczka zawiera wykaz przepisów prawnych, których celem jest przyspieszenie akcji osiedleńczej.

35 Art. Z.Skořepy w czasopiśmie "Práce" /Nr 264 z dn. 5.11.1959/ cyt.wg. Wissenschaftlicher Dienst für Ost - Mitteleuropa 10, 1960,z.3, s.97.

36 Otázky zemědělské mládeže /op.cit./.

http://rcin.org.pl

37 K.Čarek, J.Velek - Hospodaření s bytovým fondem na Karlovarsku, Plánované hospodářství, 1960, No.6, s.462-464.

38 M.Blažek - Dosídlování Toužimska /op.cit./

39 M.Blažek - Dosavadni výsledki /op.cit./

40 Bardziej szczegółowo problematykę przemysłu omawiają:
A.Wrzosek - Podstawowe problemy przemysłu Czechosłowacji /Przegl.Zach., 16, 1960, No.2, s.241-265/.
C.Votrubec, J.Mareš - Změny v průmyslu středních a severných Čech /op.cit./.

41 Porównaj cytowane poprzednio studia J.Korčaka oraz R.Jelinkovej i U.Srba /odnośnik 10/.

42 R.Jelinkova - Demografický profil Karlovarského kraje /op.cit./

43 Por.odnośnik 10.

---

http://rcin.org.pl

Spis treści

Zarys treści 27

I. Uwagi wstępne 27

II. Źródła i dotychczasowe opracowania . 29

III. Obszar Pogranicza 32

IV. Zmiany w zasiedleniu Pogranicza w latach 1930-1959 35

A. Stan zasiedlenia w r.1930 35

B. Zmiany związane z aneksją niemiecką i wojną 39

C. Plan zasiedlenia 40

1. Problem siły roboczej 40

2. Problem rolnictwa 41

3. Problem przemysłu 42

D. Zmiany w zasiedleniu Pogranicza w latach 1945-1947 43

E. Rozwój ludnościowy po r.1947 . . 54

1. Zmiany w rolnictwie 54

2. Zmiany w przemyśle 56

3. Zmiany ludnościowe 58

V. Główne problemy czeskiego Pogranicza w porównaniu z polskimi Ziemiami Odzyskanymi 72

http://rcin.org.pl

WYKAZ ZESZYTÓW DOKUMENTACJI GEOGRAFICZNEJ

za ostatnie lata

1959

1 PRACA ZBIOROWA — **Studia nad użytkowaniem ziemi w powiecie mrągowskim** (materiały z badań w latach 1955—56), 6 ark., zł 7,—
2 PRACA ZBIOROWA — **Instrukcja szczegółowego zdjęcia użytkowania ziemi**, ark. 7, zł 7,—
3 PRACA ZBIOROWA — **Bibliografia zagadnień regionalizacji gospodarczej** (Bułgaria, Czechosłowacja, Polska, Związek Radziecki), ark. 2, zł 7,—
4 PRACA ZBIOROWA — **Instrukcja do zdjęcia hydrograficznego Polski** (wydanie poprawione), ark. 6, zł 7,—
5 T. LIJEWSKI — **Rozwój sieci kolejowej Polski**, art. 6, zł 7,—
6 PRACA ZBIOROWA — **Morfologia i hydrografia**, ark. 4, zł 7,—

1960

1 PRACA ZBIOROWA — **Wstępne wyniki badań nad użytkowaniem ziemi**, w powiatach gdańskim i myszkowskim, 5 ark., zł 7.—
2 L. KOSIŃSKI — **Pochodzenie terytorialne ludności Ziem Zachodnich w 1959 r.** s. 34 + 16 tabel nlb. + 16 map nlb., zł 7,—
3 J. KOSTROWICKI — **The Aims, Concept and Method of Polish Land Utilization Survey**, s. 43, zł 7,—
4 PRACA ZBIOROWA — **National Atlases — Sources, Bibliography, Articles**, s. 56, zł 7,—
5 K. WIT i Z. ZIEMOŃSKA — **Objaśnienia do mapy hydrograficznej Polski** 1 : 50 000. Arkusz M-34-100 B Zakopane, s. 105, zł 7,— (do użytku służbowego)
5a K. WIT i Z. ZIEMOŃSKA — **Hydrografia Tatr Zachodnich.** Objaśnienia do mapy hydrograficznej „Tatry Zachodnie" 1 : 50 000, s. 99 + mapa, zł 30,—
6 PRACA ZBIOROWA — **Użytkowanie ziemi w powiatach: Bielsk Podlaski, Wysokie Mazowieckie, Mrągowo, Gdańsk, i Inowrocław.** Komunikaty przygotowane na konferencję w sprawie badań użytkowania ziemi, Warszawa 30.V.—8.VI.1960 (w jęz. rosyjskim — s. 113 i francuskim — s. 115, zł 7,—

1961

1 PRACA ZBIOROWA — **Klimat Hali Gąsienicowej**, tekst 20, 29 tabel, 44 ryc. zł 7.—
2 PRACA ZBIOROWA — **Z badań Stacji Naukowej IG PAN nad Jeziorem Mikołajskim**, s. 135 + nlb. 28 ryc. + mapa + 2 tab., zł. 7,—
3 PRACA ZBIOROWA — **Materiały do geografii przemysłu Polski**, s. 245, zł 7.—
4 M. BOGACKI — **Objaśnienie do mapy geomorfologicznej 1 : 50 000** Arkusz N 34—92 Kolno, s. 50, zł 7,—
5 PRACA ZBIOROWA — **Materiały do Geografii Zaludnienia Polski i Czechosłowacji**
6 E. TOMASZEWSKI — **Objaśnienia do mapy geomorfologicznej** 1 : 50 000 Arkusz N 33—143 — A. KÓRNIK s. 50 + 1 tab. nlb. zł 7.— (do użytku służbowego)

Do nabycia:
w Dziale Wydawnictw Instytutu Geografii PAN
Warszawa, Krakowskie Przedmieście 30, pokój 12

http://rcin.org.pl

*PRACE GEOGRAFICZNE IG PAN *)*

1 J. FLIS — *Kras gipsowy Niecki Nidziańskiej*, 1954, s. 78, zł 10,—
2 W. WALCZAK — *Pradolina Nysy i plejstoceńskie zmiany hydrograficzne na przedpolu Sudetów Wschodnich*, 1954, s. 51, zł 8,—
3 A. KRZYMOWSKA — *Franciszek Szwarcenberg-Czerny Profesor Geografii Uniwersytetu Jagiellońskiego (1847—1917)*, 1954, s. 69, zł 9,50
4 J. PASZYŃSKI — *Opady atmosferyczne dorzecza Odry i ich związek z hipsometrią i zalesieniem*. 1955, s. 90, zł 16,50
5 M. KIEŁCZEWSKA-ZALESKA — *O powstaniu i przeobrażeniu kształtów wsi Pomorza Gdańskiego:* M. BISKUP — *Osady na prawie Polskim na Pomorzu Gdańskim w pierwszej połowie XV w.* 1956, s. 224, zł 31,45
6 W. OKOŁOWICZ — *Geomorfologia okolic środkowej Wilii*. 1956, s. 68, zł 10,—
7 A. JAHN — *Wyżyna Lubelska, Rzeźba i czwartorzęd*. 1956, s. 460, zł 52,40
8 M. FLESZAR — *Studia z dziejów geografii ekonomicznej w Polsce od połowy XVIII w. do r. 1848*. 1956, s. 105, zł 20,—
s. 164, zł 32,—
9 PRACA ZBIOROWA — *Studia geograficzne nad aktywizacją małych miast*.
10 A. WERWICKI — *Białostocki okręg przemysłu włókienniczego do 1945 r.* 1957, 1957, s. 525, zł 72,—
11 L. STARKEL — *Rozwój morfologiczny progu Podgórza Karpackiego między Dębicą a Trzcianą*, 1957, s. 200 + 54 ilustr., zł 40,—
12 B. OLSZEWICZ — *Geografia polska w okresie Odrodzenia*. 1957, s. 62, zł 15,50
13 S. GILEWSKA — *Rozwój morfologiczny wschodniej części Wyżyny Miechowskiej*. 1958, s. 90 + 17 ilustr., zł 25,—
14 J. STASZEWSKI — *Vertical Distribution of World Population*. 1957. s. 116 + 1 tabl. nlb., zł 40,—
15 K. ŁOMNIEWSKI — *Zalew Wiślany*. 1958, s. 106, zł 24,—
16 M. LITTERER — *Zmiany w rozmieszczeniu i strukturze ludności Polski Ludowej w latach 1946—1950;* B. WEŁPA — *Zagadnienie struktury wieku ludności Polski Ludowej w r. 1950*. 1955, s. 112, zł 20,—
18 A. KUKLIŃSKI — *Struktura przestrzenna przemysłu cegielnianego na Ziemiach Zachodnich w epoce kapitalizmu*. 1959, s. 156 + 19 wkładek, zł 49,—
19 Opracowanie zbiorowe pod kierunkiem J. Kondrackiego — *Z badań środowiska geograficznego w powiecie mrągowskim*. 1959, s. 132 + 6 wkładek (mapy), zł 45,—
20 J. TOBIASZ — *Wykorzystanie środowiska geograficznego dla hodowli w województwie białostockim*. 1959, s. 160 + 2 wkładki (mapy), zł 33,—
Opracowanie zbiorowe — *Polskie nazewnictwo geograficzne świata*. 1959, s. 875, zł 135,—
21 A. KOWALSKA — *Paleomorfologia powierzchni podplejstoceńskiej niżowej części dorzecza Odry*. 1960, s. 75, zł 25,—
22 L. STARKEL — *Rozwój rzeźby Karpat fliszowych w holocenie*. 1960, s. 239, zł 78,—
23 K. BALIŃSKA-WUTTKE — *Geomorfologia obszaru między Skierniewicami a Rawą Mazowiecką*, 1960, s. 112. zł 43,50
24 A. WRÓBEL — *Województwo warszawskie. Studium ekonomicznej struktury regionalnej*. 1960, s. 140, zł 24,—
25 OPRACOWANIE ZBIOROWE — *Problems of Applied Geography*. 1961, s. 147 + wkładki (mapy).
26 J. GIEYSZTOR — *Studia hydrologiczne nad potokami tatrzańskimi*. 1961, s. 80 + 4 tabl., zł 26,—
27 OPRACOWANIE ZBIOROWE — *Problems of Economic Region* 1961, s. 360, zł 77,—
28 J. STASZEWSKI — *Die Verbreitung der Bevölkerung nach dem Abstand vom Meer*. 1961, s. 77 + tab., zł 20,—
29 R. GALON — *Morphology of the Noteć—Warta*. 1961, s. 129 + 2 mapy, zł 32,—
30 M. FLESZAR — *Geografia ekonomiczna w Polsce*, 1961

*) do nabycia w księgarniach Domu Książki

http://rcin.org.pl